

MÖVZU 1. HÜQUQUN ƏSAS ANLAYIŞI VƏ KATEQORİYALARI

P L A N

- 1. Hüququn anlayışı. Dövlət və hüququn qarşılıqlı əlaqəsi.**
- 2. Hüquq normaları.**
- 3. Hüququn mənbələri. Qanun və qanun qüvvəli aktlar.**
- 4. Hüquq sahələri, anlayışı və sistemi.**
- 5. Hüquq münasibətləri: anlayışı, xüsusiyyətləri və subyektləri.**
- 6. Hüquq pozuntusunun anlayışı, tərkibi və növləri.**
- 7. Hüquqi məsuliyyətin anlayışı, əsas əlamətləri və növləri**

1. HÜQUQUN ANLAYIŞI. DÖVLƏT VƏ HÜQUQUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Cəmiyyət və dövlət ictimai münasibətlərin nizamlanmış, ictimai qaydalara riayət olunduğu şəraitdə normal fəaliyyət göstərə bilər. İctimai həyatın təşkilində, insanların davranışının və kollektivlərin fəaliyyətinin nizamlanmasında hüquq mühüm rol oynayır. Hüquq anlayışı haqqında məsələ mübahisəlidir. Hüquq elminin müxtəlif sahələrinin nümayəndələrinin hüquqa vaxtilə vermiş olduqları və hal-hazırda verdikləri müxtəlif təriflər mövcuddur. Hüququn mahiyyəti ilə bağlı nəzəriyyələrdən biri olan təbii hüquq nəzəriyyəsi hesab edir ki, hüququn özündə ədalətin mütləq, dəyişməz başlanğıcı vardır, o təbii olaraq mövcuddur, təbii hüquq, sanki müəyyən cəmiyyətdə mövcud olan hüquq normaları sisteminə (normativ hüquq adlandırılan) qarşı qoyulur. Hüququn tarixi məktəbi hesab edir ki, hüquq tarixi təkamülün üzvi tərkib hissəsidir, torpağa atılan dən kimi o xalqın şüurunda yetişir, adətlər və qanunla şəklində təzahür edir. Hüquq təbiətən meydana gəlmir, onun necəliyini müvafiq xalqın tarixi həyatı müəyyən edir. Hüququn psixoloji məktəbi hüququn meydana gəlməsini və fəaliyyətinin cəmiyyətin sosial iqtisadi həyatı ilə yox, şəxsiyyətin (şəxsin, qrupun) psixologiyası ilə izah edir. Hüquqa psixoloji vəziyyətin, həyəcanın, institutların məhsulu kimi baxılır.

Hüquq ədəbiyyatlarına əsaslanaraq hüquqa aşağıdakı tərif vermək olar:

Hüquq - dövlətin müəyyənləşdirdiyi və ya sanksiyalaşdırdığı və onun gücü ilə qorunan, hamı üçün ümumməcburi davranış qaydalarının (normaların) məcmusudur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, hüquq elmində «hüquq» anlayışı iki mənada işlədilir:

a) obyektiv hüquq və ya obyektiv mənada hüquq; hüquq normaları sistemində ifadə olunan ümumməcburi davranış qaydalarının məcmusu kimi hüquq obyektiv hüquqa aiddir;

b) subyektiv hüquq və ya subyektiv mənada hüquq. Subyektiv hüquq və ya başqa sözlə «subyektin hüququ» - bu konkret şəxsə məxsus olan hüquq olur (məsələn, müəyyən əşyaya mülkiyyət hüququ).

Subyektiv hüquq şəxsiyyətin azadlığını, bu və ya digər davranışının mümkünlüyünü, sərbəstlik və təşəbbüskarlıq göstərmək imkanını hüquqi cəhətdən təmin edir. Məsələn, hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına məxsus olan əmək hüququ əməyə münasibətdə öz qabiliyyətindən sərbəst istifadə etmək, bu və ya digər peşəni, fəaliyyət sahəsini seçmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və ya muzzla işləmək imkanını ifadə edir. Alimlərin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildirlər ki, subyektiv hüquqda başlıcası, sərbəst fəaliyyət göstərmək, şəxsi davranış növünü və onun həddini sərbəst seçmək imkanıdır. Bununla bərabər, bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, subyektiv hüquqların bu xarakteristikasına əlavələr etmək lazımdır. Məsələn, onlar müəyyən sosial rifahlardan istifadə etmək imkanını, başqa şəxslərdən müvafiq davranışı tələb etmək imkanını, habelə dövlət orqanlarına təsir etmək üçün bu və ya digər qanunla yol verilən tədbirlərə əl atmaq imkanlarını göstərir. Lakin bu əlavələr subyektiv hüquqları xarakterizə edən başlıca əlamətləri nəzərə alır: subyektiv hüquq – qanun çərçivəsində hərəkət etmək, öz davranış növünü və həddini seçmək imkanıdır. Əgər subyektiv hüquq bu və ya digər qanuna uyğun davranışı seçmək imkanını ifadə edirsə, vətəndaşın üzərinə qoyulan qanunvericiliklə müəyyən olunan və dövlət tərəfindən təmin olunan hüquqi vəzifələr zəruri davranışı nəzərdə tutur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə görə hər kəs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır.

Hüquq da dövlət kimi, müəyyən mərhələlərdə cəmiyyətin inkişafının məhsuludur. Hüquq sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğu dövlətlə birlikdə inkişaf edir. Bu qarşılıqlı əlaqə aşağıda göstərilənlərdə təzahür edir:

1. Hüquq dövlətsiz inkişaf edə və fəaliyyət göstərə bilməz, ona görə ki, dövlət elə birsiyasi mexanizmdir ki, o, hüququ ümumməcburi davranış qaydaları (hüquq normaları) şəklində formalaşdırır. Qanun - dövlətin müvafiq səlahiyyətli orqanlarının (parlament, hökumət və s.) hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsidir.

2. Dövlət hüquq normalalarının həyata keçirilməsini təmin edir, hüququ qoruyur. Hüququn keşiyində duran məhz dövlət mühafizəsi, dövlət məcburetə imkanları hüquq normalalarını cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən digər sosial normalardan (məsələn, adət, əxlaq və s.) fərqləndirir.

3. Yalnız hüququn dövlətə ehtiyacı yox, həmçinin dövlətin də hüquqa ehtiyacı var. Hüquqa arxalanmadan normal və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz. Belə ki, dövlət aparatının fəaliyyəti qanunvericiliyin, hüququn möhkəmləndirilməsini tələb edir. Söhbət dövlət orqanları sisteminin daha əlverişli təşkilindən, onların səlahiyyət və fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri və prinsiplərinin müəyyən edilməsindən gedir. Bütün bunlar dövlət orqanlarının özbaşınalığını aradan qaldıran vacib şərtlərdir, cəmiyyətdə qanunçuluq rejiminin elementləridir, vəzifəli şəxslə vətəndaş arasında qarşılıqlı əlaqənin əsasıdır.

2. HÜQUQ NORMALARI

Hüquq normasını hüququn özünəməxsus ilkin hüceyrəsi kimi təsəvvür etmək olar. «Norma» latın dilindən tərcümədə - qayda, nümunə mənasını verir. Hər bir normada ümumi davranış qaydaları mövcuddur, burada sanki davranış modeli görünür. Əvvəla, norma o şərtləri nəzərdə tutur ki, burada müəyyən olunmuş qaydalar icra olunmalıdır. Normanın bu hissəsi hüquq elmində hipoteza adlanır. Məsələn, pensiya hüququ norması qocalığa görə təqaüdün təyin olunması şərtlərini göstərir (kişilər üçün - 63 yaş həddi və 25 ildən az olmayan əmək stajı; qadınlar üçün müvafiq olaraq 60 yaş və 20 il). İkincisi, hüquq normaları davranış qaydalarının özünü, hüquq subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, yəni dispozişyanı müəyyən edir. Məsələn, ailə hüquq normalarına müvafiq olaraq valideynlər öz uşaqlarını tərbiyə etməyə, onların fiziki inkişafının və təhsilinin qayğısına qalmağa borcludurlar. Üçüncüsü, hüquq normaları elə məcburi təsir tədbirlərini müəyyən edir ki, dövlət orqanları buna müvafiq olaraq normadakı göstərişləri yerinə yetirməyən və ya lazımı qaydada yerinə yetirməyənlərə qarşı bu məcburi təsir vasitələrini (sanksiya) tətbiq etmək iqtidarında olur. Bunlar intizam xarakterli (töhmət, işdən çıxarma və s.), inzibati (cərimə və s.) və cinayət xarakterli (azadlıqdan məhrum etmə və s.) sanksiyalar ola bilər. Başqa sözlə hüquq normaları aşağıdakıları müəyyən edir:

- a) kim və nə vaxt onu icra etməlidir; hansı şəraitdə (hipoteza);
- b) bu icra nədən ibarət olmalıdır (dispozişiya);
- c) normaların icra edilməməsinin hansı nəticələri ola bilər (sanksiya).

Lakin heç də bütün normalar bu cür üç elementli struktura malik deyil. İnsanların davranışını müəyyən edən hüquq normaları onların fəaliyyətini subyektiv hüquqların verilməsi ilə, yaxud üzərilərinə vəzifələrin qoyulması ilə tənzimləyir. Ona görə də hüquq normalarına belə bir ümumi qayda kimi baxmaq olar ki, bu normalar insanların, onların kollektivlərinin davranışını onlara subyektiv hüquqların verilməsi və üzərilərinə müvafiq hüquqi vəzifələrin qoyulması yolu ilə tənzimləyir. Rəsmi elan (dərc) olunmuş hüquq norması dövlət məcburetə xarakterini daşıyır, yəni bütün vətəndaşlar, vəzifəli şəxslər, dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar üçün icrası məcburidir.

Daha vacib hüquq normaları qanunlarda təsbit olunur. Lakin qanunlarla yanaşı digər normativ aktlar da mövcuddur (prezidentin fərmanları, hökumətin qərarları və s.). Hüquq normaları həmişə ümumi xarakter daşıyır, yəni o, bütün analogi hallara aid olur, dəfələrlə tətbiq etmək imkanını nəzərdə tutur. O, qeyri-müəyyən sayda hüquq subyektlərinə yönəlir ki, onlar bu məqamda, yaxud gələcəkdə bu hüquq normaları ilə tənzimlənən münasibətlərin iştirakçısı ola bilsinlər. Hüquq normalarının müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatını vermək olar. Normadakı göstərişin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hüquq normalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- səlahiyyətverici normalar (norma - icazələr, nəyi etmək olar). Məsələn, AR Konstitusiyasının 26-cı maddəsində müəyyən olunub ki, hər kəs qanunla qadağan edilməyən bütün vasitələrlə öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququna malikdir;
- məcburedici normalar (nəyi etmək lazımdır). Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının IV fəslində belə normaları təsbit etmişdir.
- qadağanedici normalar (nəyi etmək olmaz). Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 6-cı maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan xalqının heç bir hissəsi, sosial qrup, təşkilat və ya heç bir şəxs hakimiyyətin həyata keçirilməsi səlahiyyətini mənimsəyə bilməz.

Normadakı göstərişin müəyyənlik dərəcəsinə görə hüquq normalarının iki növü fərqləndirilir:

1. Dispozitiv normalar (belə normalarda hüquq subyektinin alternativ davranmaq imkanı nəzərdə tutulur). Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarını nəzərdə tutan üçüncü fəslində təsbit olunmuş maddələrdə müəyyən olunan hüquq normaları.

2. İmperativ normalar (belə normalarda vahid davranış qaydası müəyyən olunmaqla hüquq subyektinə alternativ davranmaq imkanı verilmir). Məsələn, qadağanedici xarakterli bütün normalar (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 6-ı, 155-ci maddələri), habelə məcbureddici normaların əksəriyyəti (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının dördüncü fəslində nəzərdə tutulan normalar). Hüquq normalarının digər meyarlara görə də təsnifatı aparıla bilər.

3. HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ. QANUN VƏ QANUN QÜVVƏLİ AKTLAR

Davranış qaydasının hüquq norması olması üçün o müəyyən hüquqi formaya salınmalıdır. Bu dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində baş verir ki, bunun köməyi ilə qanunvericinin iradəsi öz ifadəsini icra üçün məcburi olan bu və ya digər hüquqi aktlarda tapır.

Hüquq ədəbiyyatında hüququn mənbəyi kimi, adətən dövlətin qanunvericilik fəaliyyətinin zahirə forması ifadə olunur, yəni hüquq normalarını müəyyən edən, səlahiyyətli dövlət orqanlarının aktları başa düşülür. Belə orqanlara məsələn, – Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və b. aiddir. Xüsusən, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hər bir hüquqi aktı hüquq mənbəyi ola bilməz, yalnız hüquq normalarını, ümumi davranış qaydalarını əks etdirən, başqa sözlə, normativ aktlar hüququn mənbəyi hesab olunur. Məsələn, prezidentin müxtəlif fəxri adların konkret elm, incəsənət xadimlərinə və başqalarına verilməsi haqqındakı sərəncamları hüququn mənbəyi hesab olunmur, baxmayaraq ki, onun dövlət-hüquq xarakteri göz qabağındadır. Onlar hüquq mənbələri kimi çıxış edə bilməzlər, ona görə ki, onlarda ümumi qaydalar, yəni hüquq normaları yoxdur. Belə fərdi, konkret məsələləri müəyyən edən aktlar fərdi aktlar adlanır. Onlar öz səlahiyyətləri daxilində bütün dövlət orqanları tərəfindən verilir (məsələn, hakimiyyətin müvafiq strukturu vətəndaşa mənzil sahəsinin verilməsi, təqaüdün təyin olunması və s. barədə qərar qəbul edir), lakin bunlar hüquq mənbəyi ola bilməzlər. Bu hüquq mənbələri məsələsinə bir yanaşmadır. Dünyəvi və tarixi təcrübə sübut edir ki, ümumi davranış qaydasının ifadə olunmasının başqa formaları da mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə (məsələn, Böyük Britaniya) hüquq mənbələrinə yalnız normativ aktlar yox, həm də hüquqi adətlər, məhkəmə və hüquq presedentləri daxil edilir. Hüquqi adəti (adət hüququ) belə anlamaq lazımdır ki, o, dövlətdən asılı olmayaraq təşəkkül tapmış və cəmiyyət üzvlərinin şüurunda məcburi mahiyyət kəsb etmişdir. O yerdə ki, qanun susur, orada adət hüququnun təsiri başlayır. Məsələn, inqilaba qədərki Rusiyanın tarixinə nəzər salsaq görərik ki,

qanunların çatışmaması üzündən hakimlərin adət hüququna müraciət etmək ixtiyarı olmuşdur (məsələn, ticarət məsələləri ilə bağlı və s.). Adət hüququ qanuna zidd olmamalıdır. Məhkəmə presedenti o zaman hüquq mənbəyi hesab olunur ki, konkret iş üzrə məhkəmənin qəbul etdiyi qərarın gələcəkdə oxşar işlərin həllində məhkəmədə ümumi qayda ola biləcəyi qəbul edilsin. Belə hallarda məhkəmə qərarları mahiyyətə hüquq normasına çevrilir və ona ümumməcburi qayda kimi istinad edilə bilər. Məhkəmə presedenti xüsusən Böyük Britaniyada geniş yayılmışdır. Bizim ölkədə məhkəmə praktikasına, məhkəmə qərarlarına başqa cür yanaşma var ki, bunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: məhkəmənin vəzifəsi norma yaratmaq yox, mövcud normaları tətbiq etməkdir. Bəzi ölkələrdə hüquq mənbəyi kimi dini müddəalar və baxışlar əsas götürülür. Məsələn, müsəlman hüququ (fiqh) islam dininin tərkib hissəsini təşkil edir. Müsəlman hüququnun əsasında Allahın öz rəsulu və peyğəmbərlərin axıncısı olan Məhəmmədə müraciətlə dediyi sözlərdən ibarət olan müqəddəs Quran və Məhəmməd peyğəmbərin dedikləri və hərəkətlərinə və s. aid olan ənənəvi qaydaların toplusu olan sünne durur.

Azərbaycan Respublikasında hüququn mənbələrini normativ hüquqi aktlar təşkil edir.

1. Respublikamızda hüququn mənbələrinə hər şeydən əvvəl qanunlar aid edilir. Qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul edilən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktdır. Azərbaycan Respublikasında qanunlar Azərbaycan Respublikasının parlamenti - Milli Məclis tərəfindən Konstitusiyaya uyğun olaraq qəbul olunur. Qanun, habelə bilavasitə xalq tərəfindən - referendum (ümüm-xalq səsverməsi) yolu ilə də qəbul edilə bilər. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - dövlətin ali qanunu 12 noyabr 1995-ci ildə ümüm-xalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında qanunlar hüquqi əhəmiyyətinə görə aşağıdakı qanunlara bölünür:

a) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 156-cı maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan Konstitusiya qanunları Konstitusiyanın tərkib hissəsi hesab olunduğuna və onların hüquqi qüvvəsi Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsinə bərabər tutulduğuna görə ayrıca qanunlar kateqoriyası kimi qanunvericilik sistemində daxil edilməmişdir);

b) referendum yolu ilə qəbul olunmuş qanunlar;

c) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin I hissəsində və 95-ci maddəsinin BİBİ hissəsində nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan qanunlar.

2. Hüquq mənbəyi kimi qanun qüvvəli aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları mühüm yer tutur. Hüquq mənbəyi - prezidentin o fərmanları hesab olunur ki, onlar normativ xarakterli olaraq ictimai münasibətləri nizamlamağa xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi hesab edilməsi və hüququn mənbəyini təşkil etməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsində əks olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsini təşkil edən beynəlxalq hüquqi aktlarla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi qüvvə baxımından qarşılıqlı əlaqəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq olaraq 12-ci və 151-cimaddələrində müəyyən olunur.

4. HÜQUQ SAHƏLƏRİ, ANLAYIŞI VƏ SİSTEMİ

Hüquq sistemi böyük tərkib hissələrinə - hüquq sahələrinə bölünür. Bu bölgünün əsasında ölkədə mövcud olan ictimai münasibətlərin müxtəlifliyi dayanır ki, bu da hüquqi nizamlanmanın predmetini təşkil edir. Hüquq sahələrini təşkil edən hüquq normaları aralarındakı fərqlərə baxmayaraq bir-birilə uzlaşır, sıx qarşılıqlı əlaqədədirlər, vahid bir sistem yaradırlar. İctimai münasibətlərin müəyyən növü (hakimiyyət, idarəçilik, əmlak, əmək və s.) nizamlanma predmetindən (ictimai münasibətlərin xarakterindən) asılı olaraq hüquq sahələrində qruplaşan müvafiq hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Hüquq sahəsi - cəmiyyət həyatının müəyyən sahələrində mövcud olan və xaraktercə bir-birinə yaxın, həmcins olan ictimai münasibətləri nizamlayan, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan normaların məcmusudur. Beləliklə, hüquq sahələrini hər şeydən əvvəl öz nizamasalma predmetinə görə fərqləndirirlər. Hər sahənin hüquqi nizamasalma predmetinin, yəni ictimai münasibətlərin müəyyən növünün özünəməxsusluğu var ki, bu da öz növbəsində bu münasibətlərin hüquqi xüsusiyyətlərini təyin edir. Ona görə də hüququn sahələr üzrə bölüşdürülməsi üçün hüquqi nizamasalma metodu hüququn predmeti ilə yanaşı digər əsası təşkil edir.

Hüquqi nizamlanma metodu - elə üsul və vasitələrin məcmusudur ki, bu onların vasitəsilə hüquq ictimai münasibətlərə təsir edir. Məsələn, mülkiyyət

əlaqələrinin iştirakçıları - bu bir-birindən asılı olmayan öz əmlaklarından sərbəst istifadə etməyə malik olan şəxslərdir. Onlar aralarındakı münasibətləri razılaşdırmaq və müəyyənləşdirmək imkanı əldə etmək üçün öz aralarında müqavilə bağlayırlar. Onların arasındakı mübahisələrə məhkəmələr baxır. dövlət idarəetmə sahəsində meydana gələn münasibətlər başqa nizamlaşdırma metodu tələb edir, belə ki, bu sahədə tərəflərin bərabərliyi yoxdur; burada əlaqələr təbəçilik əsasında qurulur. Hakimiyyət səlahiyyəti hüquq norması vasitəsilə münasibət tərəflərindən birinə şamil edilir. Beləliklə, əgər hüquqi nizamlaşdırma predmeti bu hüquq sahəsinin təsir etdiyi ictimai münasibətlər sferasını aşkar etməyə imkan verirsə, hüquq nizamlaşdırma metodu təsiretmə, tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edir ki, bu da həmçinin (predmetlə yanaşı), bu hüquq sahəsinə xarakterizə edir.

Hüquq sistemi özündə aşağıdakı əsas sahələri birləşdirir: konstitusiyaya hüququ, inzibati hüquq, maliyyə hüququ, aqrar hüququ, mülki hüquq, ailə hüququ, əmək hüququ, cinayət hüququ, mülki-prosessual hüquq, cinayət-prosessual hüquq və s. Hüquq sistemində aparıcı yeri konstitusiyaya hüququ tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, konstitusiyaya hüquq normalarında elə ilkin başlanğıclar təşəkkül tapır ki, onlar başqa hüquq sahələrinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycanın Konstitusiyaya hüquq normalarının əksər hissəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, habelə, digər qanunvericilik aktlarında (məsələn, vətəndaşlıq haqqında, yerli özünüidarələr haqqında və s. qanunlarda) ifadə olunur. Konstitusiyaya hüquq normaları konstitusiyaya quruluşunun əsaslarını, insan və vətəndaşın hüquqi vəziyyətini, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə sistemini, Azərbaycanın dövlət quruluşunu, hüquq və qanunvericilik sistemini və başqa məsələləri təsbit edir. Konstitusiyaya hüququ ilə, normaları icra hakimiyyəti sahəsində (hökumət, nazirlik və idarə, idarəetmənin yerli orqanları) təşəkkül tapan idarəçilik münasibətlərini nizamlayan inzibati hüquq bir-birilə sıx əlaqə təşkil edir. Maliyyə hüququ dövlətin maliyyə prosesi və büdcə fəaliyyətində, bankların və digər maliyyə idarələrinin fəaliyyətində meydana gələn münasibətləri nizamlayır. Aqrar hüququ təşkil edən hüquq normaları sistemi torpaqdan istifadə ilə bağlı münasibətləri nizamlayır (torpaqdan səmərəli istifadə, torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun qorunması və s.). Mülki hüquq - əmlak münasibətlərini, bəzi şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini (məsələn, ad hüququ, müəlliflik hüququ və s.) nizamlayan hüquq sahəsidir. Onun mühüm hissəsini mülkiyyət münasibətləri, vərəsəlik münasibətləri və s. təşkil edir.

Mülki hüquqla ailə hüququ da yaxın hüquq sahələri hesab olunur, hansı ki, o da əmlak və qeyri-əmlak münasibətlərini yalnız xüsusi sahədə - ailə-nikah münasibətləri sahəsində tənzimləyir. Əmək hüququ əmək münasibətlərinin meydana gəlməsi, dəyişməsi və xitamı şərtlərini müəyyən edir, iş vaxtını və istirahət vaxtının müddətini təyin edir, əmək intizamı, əməyin mühafizəsi məsələlərini və s. nizamlayır. Cinayət hüquq normalarının köməyi ilə dövlət hansı ictimai-təhlükəli əməlin cinayət kimi təvsiif olunduğu və bu əmələ görə hansı cəzanın təyin olunmasını müəyyən edir. Cinayət hüquq normaları cinayət məcəlləsində konkretləşdirilmişdir.

Yuxarıda sadalanan bütün hüquq sahələri maddi hüququn sahələrini özündə ifadə etdirməklə maddi hüquq sahələri adlandırılır, bununla belə hüquq elmində prosesual hüquq sahələri də ayrılır. Bunlara mülki prosesual hüquq və cinayət prosesual hüququ aid etmək olar. Mülki prosesual hüquq normaları məhkəmələrin mülki, ailə, əmək, aqrar, maliyyə münasibətləri və s. sahələrdə meydana gələn mübahisələrə baxması ilə əlaqədar fəaliyyəti nizamlayır. Cinayət - prosesual hüququ cinayət işlərinin təhqiqatı, ibtidai istintaqı və onlara məhkəmədə baxılması ilə əlaqədar hüquq-mühafizə, istintaq, prokurorluq orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyir.

5. HÜQUQ MÜNASIBƏTLƏRİ: ANLAYIŞI, XÜSUSIYYƏTLƏRİ VƏ SUBYEKTLƏRİ

Məlum olduğu kimi, insanlar bütün həyatı boyu müxtəlif ictimai əlaqələrə daxil olurlar ki, bunların da əksər hissəsini hüquq normaları ilə tənzim edilən hüquq münasibətləri təşkil edir. Ümumi davranış qaydalarından ibarət olan ictimai münasibətlərin hüquq normaları vasitəsilə həyata keçməsi, reallaşması nəticəsində hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Hüquq normaları, məhz hüquq münasibətlərinin köməyi ilə realizə olunur.

Hüquq münasibətləri üçün onun iştirakçılarının (subyektlərinin) subyektiv hüquqları və vəzifələrinin olması xarakterikdir. Hüquq normaları münasibət iştirakçıları üçün qarşılıqlı hüquq və vəzifələr müəyyən edir.

Ona görə də hüquq münasibətlərinə şəxslər arasında, onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan, hüquqi əlaqə kimi baxmaq olar. Qarşılıqlı hüquq və vəzifə olmadan hüquq münasibətinin özü yoxdur. Məsələn, hər bir tələbə ilə ali məktəb arasında hüquq münasibəti vardır. Tələbənin təhsil almaq hüququ vardır, ali məktəb isə, öz növbəsində təhsil proqramına uyğun olaraq ona müvafiq biliklər əldə etmək üçün şərait yaratmağa borcludur. Hüquq

münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələri hüquq münasibətlərinin hüquqi məzmununu təşkil edir.

Hüquq elmində «hüquq münasibətlərinin tərkibi» anlayışından istifadə olunur ki, onun da elementləri aşağıdakılardır:

- a) hüquq subyekti;
- b) hüquq münasibətlərinin məzmunu;
- c) hüquq münasibətlərinin obyektı;

Hüquq münasibətlərinin maddi məzmununu onun subyektlərinə tərəf kimi məxsus olan qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin reallaşması ilə əlaqədar davranış və hərəkətlər təşkil edir. Bu mənada hüquqi əlaqələrin hüquqi məzmunu - hüquq münasibətinin

subyektlərinin hüquq və vəzifələridir. Hüquq münasibətinin obyektı - hüquq münasibəti subyektlərinin fəaliyyətlərinin yönəldiyi maddi və qeyri-maddi nemətlərdir. Hüquq münasibətinin iştirakçıları, əsasən fiziki və hüquqi şəxslərdir. Fiziki şəxslər konkret dövlətin ərazisində və ya onun ərazisindən kənarında olan vətəndaşlar, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərdir. Hüquqi şəxslərə aiddir: bütünlükdə dövlət, dövlət orqanları, ictimai qurumlar, təsərrüfat birlikləri və s. Hüquq münasibəti iştirakçısı olmaq üçün müəyyən hüquqi keyfiyyətlərə malik olmaq vacibdir. Söhbət hüquq qabiliyyəti, yəni hüquqa malik olmaq və müəyyən hüquqi vəzifələri daşımaq qabiliyyətindən və fəaliyyət qabiliyyətindən, başqa sözlə öz hərəkəti ilə hüquqlar əldə etmək, həyata keçirmək və hüquqi vəzifələri icra etməkdən gedir. Hüquqi şəxslərdə hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti onların yarandığı andan meydana gəlir.

Fiziki şəxslərdə hüquq qabiliyyəti anadan olduğu andan meydana gəlir; fəaliyyət qabiliyyəti isə müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra əmələ gəlir. Fəaliyyət qabiliyyəti insanların psixi fəaliyyəti ilə də bağlıdır. Bunun üçün psixi cəhətdən sağlam olmaq zəruridir. Qanunvericiliyə görə tam fəaliyyət qabiliyyəti əsasən 18 yaşdan başlayır. Məsələn, vətəndaş cinayət məsuliyyətinə 16 yaşdan, bəzi cinayət əməllərinə görə 14 yaşdan cəlb oluna bilər. Yaxud başqa bir misal: ayrı-ayrı istisna hallarda nikah yaşı kişilər üçün 18 yaşdan 17 yaşa endirilə bilər. Azərbaycan Respublikasında ailə və nikah məəcəlləsinə görə, bu barədə qərarı müvafiq yerli icra hakimiyyəti orqanı qəbul edə bilər. Hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişdirilməsi və xitamı

yalnız yuxarıda göstərilən hüquqi şərtlərlə yox, həm də hüquqi faktlarla əlaqədardır.

Hüquqi fakt qanunda nəzərdə tutulan, konkret hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi (həmçinin, dəyişməsi və xitam edilməsi) üçün əsas olan həyati hallar - hadisə və hərəkətlərdir.

Hüquqi faktları insan iradəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq iki qrupa bölmək olar: hadisələr və hərəkətlər, bunlarla qanun hüquqi nəticələrin əmələ gəlməsini əlaqələndirir. Hadisələr - bir qayda olaraq insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verən hüquqi əhəmiyyətli faktlardır. Məsələn, insanın ölümü və rəsəliklə əlaqədar hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Hərəkətlər insanın iradəsindən bilavasitə asılı olan hüquqi faktlardır. Hərəkətlər qanunauyğun, yəni hüquq normalarını, onların tələblərini pozmayan (məsələn, alqı-satqı müqaviləsi) və qanuna zidd, yəni qanunu pozan, qanunla düz gəlməyən hərəkətlərə bölünür (məsələn, inzibati, cinayət hüquq pozmaları və s.).

6. HÜQUQ POZUNTUSUNUN ANLAYIŞI, TƏRKIBI VƏ NÖVLƏRI

Ümumi şəkildə hüquq pozuntusu ictimai təhlükəli olan, yəni cəmiyyətə ziyan vuran və qanunla cəzalandırılan əməl kimi səciyyələndirilə bilər. Qanunvericilikdə hüquq pozuntusunun konkret əlamətləri müəyyən edilir ki, bu da onu insanların törətdiyi digər cəmiyyətə zidd əməllərdən (məsələn, qanunla cəzalandırılmayan qeyri-əxlaqi hərəkətlərdən) fərqləndirməyə imkan verir. Hüquq pozuntusunun aşağıdakı əlamətləri vardır:

Birincisi, hüquq pozuntusu hüquq normasındaki göstərişlərin yerinə yetirilməməsi və ya lazımi qaydada yerinə yetirilməməsi ilə əlaqədar olan əməllər hesab edilir. Ona görə də hüquq pozuntusunun ən vacib əlaməti onun hüquqazidd olmasıdır. Qanunun tələblərindən uzaqlaşmaq, konkret hüquqi vəzifələri yerinə yetirməmək, hüquqdan onun təyinatına zidd olaraq (hüquqdan sui-istifadə) istifadə etmək və s. əməllər hüquqa-zidd əlamətləri əks etdirir.

İkincisi, hüquq pozuntusunun subyektı qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış (bir qayda olaraq 14-16 yaş), hüquq qabiliyyətli, anlaqlı şəxslərdir ki, onlarda öz hərəkətlərinə hesabat vermək, öz davranışına rəhbərlik etmək qabiliyyəti vardır.

Beləliklə, hüquq pozuntusu ağılla hərəkət etməyə qadir olan insanın iradəsinin ifadəsi kimi xarakterizə olunur. Ona görə də azyaşlıların və psixi cəhətdən

anlaqsız olan şəxslərin törətdiyi ictimai-təhlükəli əməllər hüquq pozuntusu hesab olunmur. Azyaşlıların törətdiyi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş ictimai təhlükəli əmələ görə müvafiq tərbiyəni və nəzarəti həyata keçirməməkdə təqsirkar olan şəxs cavab verməlidir.

Üçüncüsü, şəxsin hər hansı bir hüquqa zidd əməli hüquq pozuntusu sayıla bilməz. Müəyyən yaş həddinə çatmış, anlaqlı şəxsin yalnız o ictimai-təhlükəli, hüquqazidd əməli hüquq pozuntusu hesab oluna bilər ki, bu əməl şəxsin təqsiri ucbatından baş vermiş olsun. Beləliklə, hüquq pozuntusunun vacib əlamətlərindən biri - təqsirin olmasıdır. Təqsir, şəxsin törətdiyi əmələ psixoloji münasibəti olub, qəsd və ya ehtiyatsızlıq formasında təzahür edir.

Yuxarıda ifadə olunanları nəzərə alaraq hüquq pozuntusuna belə bir tərif vermək olar: hüquq pozuntusu dedikdə - şəxsin ictimai-təhlükəli xarakter daşıyan, təqsirli, hüquqazidd, qeyri-əxlaqi əməli başa düşülür.

Hüquqazidd əməl hüquqla qadağan edilmiş hərəkət (məsələn, xuliqanlıq) və hərəkətsizlik (məsələn, vəzifəli şəxsin şüurlu surətdə məhkəmənin qərarını, hökmünü, qərardadını, yaxud qətnaməsini icra etməməsi) formasında ola bilər.

Hüquq elmində hüquq pozuntusunun obyektiv və subyektiv elementləri fərqləndirilir ki, bunların da məcmusu hüquq pozuntusunun tərkibini təşkil edir.

Hüquq pozuntusunun tərkibinə daxildir:

1. Hüquq pozuntusunun obyektini hüquqla tənzimlənən və mühafizə olunan ictimai münasibətlər təşkil edir (məsələn, mülkiyyət münasibətləri).
2. Hüquq pozuntusunun obyektiv cəhətini hüquqla tənzimlənən və mühafizə olunan ictimai münasibətlərə ziyan vuran, hüquqazidd əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik), habelə hüquqazidd əməllə onun ictimai-təhlükəli nəticəsi arasındakı səbəbli əlaqə təşkil edir.
3. Hüquq pozuntusunun subyektiv qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmış, öz əməlinə görə cavabdehlik daşıya bilən, anlaqlı fiziki şəxslər və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda hüquqi şəxslər ola bilərlər. Bu halda cinayət hüququnda hüquq pozuntusunun subyektiv qismində yalnız anlaqlı, müəyyən yaş həddinə çatmış fiziki şəxs çıxış edə bilər.
4. Hüquq pozuntusunun subyektiv cəhətini şəxsin törətdiyi hüquqazidd əmələ psixoloji münasibətini ifadə etməklə xarakterizə olunan təqsiri təşkil edir. Hüquq pozuntusunun tərkibini təşkil edən elementlərdən hər hansı birinin

(məsələn, təqsirin) mövcud olmaması onun hüquq pozuntusu hesab edilməməsinə gətirib çıxarır və qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olmur.

Bütün hüquq pozuntuları ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq cinayətlərə və xətalara bölünür.

Cinayət - cinayət qanunvericiliyi (cinayət hüquq normaları) ilə qadağan edilmiş ictimai təhlükəli hüquq pozuntusudur. Cinayətin ictimai təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, o cəmiyyətin mövcud olmaq şərtlərinin özünə, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarına ziyan vurur. Cinayət məcəlləsində birbaşa nəzərdə tutulmayan hüquqazid əməllər cinayət hesab olunmur. Belə ictimai təhlükəli əməllər başqa növ hüquq pozuntularına aiddir.

Xətalər - hüquq pozuntusunun subyektindən, vurulmuş ziyanın xarakterindən və həcmindən, habelə bunlara müvafiq olaraq tətbiq olunan hüquqi sanksiyaların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq inzibati, intizam və mülki hüquqpozmalara bölünür ki, bunlar da müəyyən hüquq sahələrinə aid olur.

İnzibati xətalər - ən başlıcası dövlət idarəçiliyinə qəsd edən hüquqpozmalardır (küçə hərəkəti qaydalarının, yanğın təhlükəsizliyi qaydalarının, sanitariya qaydalarının vəs. pozulması).

İntizam xətaləri - əmək, xidməti, yaxud təhsil intizamına qəsd edən hüquq pozuntusudur.

Mülki hüquq pozuntuları (xətalər) öhdəliklərin icra olunmaması, yaxud lazımiqaydada icra olunmaması, hər hansı şəxsə bu və ya digər əmlak ziyanının vurulması (delikt), hüquqazidd əqdlərin bağlanması və s. ibarətdir.

7. HÜQUQI MƏSULIYYƏTİN ANLAYIŞI, ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Hüquqi məsuliyyət hüquq pozuntusu törətmiş şəxs üçün arzuolunmaz nəticələrlə ifadə olunur. Hüquqi məsuliyyətin əmələ gəlməsinə əsas hüquq pozuntusunun törədilməsi faktıdır. Hüquqi məsuliyyət dövlətlə, hüquqla sıx əlaqədədir. Dövlət hüquq normalarını (ümumməcburi davranış qaydaları) müəyyən edərək, həm də hüquqazidd davranışa görə hüquqi məsuliyyəti də nəzərdə tutur.

Hüquqi məsuliyyətin fərqli əlaməti - hüququ pozan şəxsin hüququn tələblərini icra etməsinə dövlət məcburiyyətidir. Dövlət məcburiyyəti nədir?

Əvvəla, bu vurulmuş ziyanın, dəbbə pulunun məcburi ödənilməsi, başqa şəxslərin pozulmuş hüququnun bərpası üzrə vəzifələrin qoyulmasıdır. Bu halda söhbət hüquq pozuntusuna qarşı, hər şeydən əvvəl, əmlak münasibətləri sahəsində tətbiq olunan hüququn bərpası tədbirlərindən gedir.

İkincisi, dövlət məcburetməsi cəza tədbirlərində ifadə oluna bilər, yəni hüquq pozuntusuna qarşı cinayət (məsələn, azadlıqdan məhrumetmə) cəzası, inzibati cərimə, inzibati tənbeh tətbiq edilə bilər. Beləliklə, hüquqi məsuliyyət dövlət məcburiyyəti xarakteri daşıyır. Dövlət məcburetmə tədbirləri hüquq normalarında, onların sanksiyalarında müəyyən edilir.

Sanksiya - müvafiq hüquq normalarında nəzərdə tutulan hüquq pozuntusunun arzuolunmaz nəticəsi, məhrumetmə vasitəsidir. Sanksiya səlahiyyətli dövlət orqanları (məsələn, məhkəmələr) tərəfindən tətbiq edilir.

Hüquq pozuntularının növlərinə uyğun gələn hüquqi məsuliyyətin dörd əsas növü fərqləndirilir. Cinayət - cinayət məsuliyyəti, hüquq-pozmaların başqa növləri isə -müvafiq olaraq inzibati, intizam və mülki-hüquq məsuliyyəti əmələ gətirir. Son dövr hüquq ədəbiyyatında konstitusiyaya hüquqi məsuliyyət anlayışına da rast gəlinir.

1. Cinayət məsuliyyəti törədilmiş cinayətə görə yaranır. Cinayət məsuliyyətinə o şəxs cəlb olunur ki, o konkret cinayət törətmiş olsun və ya cinayətin törədilməsində iştirakçı olsun. Cinayət məsuliyyətinə cəlbetmə səlahiyyəti olan yeganə dövlət orqanı məhkəmədir ki, hansı ki, öz hökmü ilə cəza növünü təyin edir.

2. Konkret şəxsin inzibati məsuliyyəti üçün əsas onun inzibati hüquq pozuntusu törətməsidir. İnzibati məsuliyyət səlahiyyətli dövlət orqanlarının qoyduğu inzibati tənbehlərin (xəbərdarlıq, cərimə, müsadirə, xüsusi hüquqlardan məhrumetmə və s.) tətbiqində ifadə olunur.

3. İntizam məsuliyyəti intizam qaydalarının pozulması nəticəsində baş verir. İntizam xətalrı məzəmmət, töhmət, şiddətli töhmət, işdən azadetmə və s. kimi sanksiyaların verilməsinə gətirir.

4. Mülki-hüquqi məsuliyyət mülkiyyət, əmlak xarakteri daşıyır. Belə ki, mülki hüquqi mülkiyyət münasibətlərini nizamlayır. O əvəzetmə xarakteri daşıyır, ona görə ki, məqsədi - pozulmuş mülkiyyət hüququnun bərpasıdır. Mülkiyyətin ölçüsü, adətən vurulmuş ziyanın ölçüsünə uyğun gəlməlidir.

MÖVZU 2: HÜQUQ SİSTEMİNİN KONSTITUSIYA ƏSASLARI

P L A N

- 1. Dövlətin anlayışı. Dövlətin formaları.**
- 2. Dövlət və dövlət hakimiyyəti. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti.**
- 3. Hakimiyyətin cəmiyyətdə rolu və mahiyyəti.**
- 4. Dövlətin əsas qanunu kimi konstitusiyanın anlayışı və sosial-iqtisadi mahiyyəti.**
- 5. Azərbaycan Konstitusiyasının inkişaf mərhələləri.**
- 6. Azərbaycan dövlətinin konstitusiya statusu.**
- 7. İnsan və vətəndaşın hüquqi statusunun anlayışı və prinsipləri. İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları: sosial-iqtisadi və hüquqlar.**
- 8. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı .**

1. Dövlətin anlayışı. Dövlətin formaları.

Dövlət, cəmiyyətin daxili təkamülünün məhsulu olub, obyektiv olaraq, təşkilati yetkinliyə məruz qalmışdır. Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif şəraitdə dövlət cəmiyyəti idarə edən təşkilati, hökmranlıq mexanizmi kimi çıxış edir. Dövlətin daimi mahiyyəti yoxdur, o, deyildiyi kimi ibtidai icma cəmiyyətində olmamış, yalnız ibtidai icma cəmiyyətinin final mərhələsində müxtəlif səbəblərdən, hər şeydən əvvəl yaşamağın yeni təşkilati-əmək formaları və insanların təkrar istehsalı ilə əlaqədar yaranmışdır. Söhbət təsərrüfat həyatının təşkilinin yeni formasına keçiddən gedir ki, bu da cəmiyyətin social təbəqələşməsinə, siniflərin meydana gəlməsinə, dövlətin cəmiyyət həyatının yeni təşkilati forması kimi təşəkkül tapmasına gətirib çıxarır.

Dövlət, cəmiyyətin təşkilati forması kimi bir sıra əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

Dövlət orqanlarında təmsil olunan, dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edən ictimai hakimiyyətin xüsusi olaraq mövcudluğu. Onu idarəetmə və məcburetmə vəzifələrini yerinə yetirən insanların xüsusi təbəqəsi həyata keçirir. İnsanların bu xüsusi təbəqəsi dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətləri verilmiş dövlət aparatını əşkil edirlər, yəni icra üçün məcburi olan aktları yaratmaq, zəruri hallarda insanların davranışlarını dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlarda öz ifadəsini tapan tələblərə tabe etdirmək üçün dövlət təsirinə əl atmaq imkanları olur.

2. Əhalinin ərazi üzrə bölünməsi. Dövlət hakimiyyəti müəyyən ərazi çərçivəsində həyata keçirilir və bu ərazidə yaşayan bütün insanlara şamil edilir. İbtidai icma cəmiyyətində insanların hakimiyyətə tabeliyi onların müəyyənqəbiləyə məxsusluğu, yəni qan qohumluğu əlaqələrindən asılı olmuşdur. Dövlətin əlaməti həmin dövlətin ərazisində olan bütün insanlara onun hakimiyyətinin təsirilə xarakterizə olunur.

3. Dövlətin suverenliyi, yəni dövlət hakimiyyətinin daxildə və xaricdə hər hansı digər hakimiyyətdən asılı olmaması. Dövlət suverenliyi dövlətə öz işlərinisərbəst və azad surətdə həll etmək hüququ verməklə onu başqa əlamətləri ilə bərabər cəmiyyətin digər təşkilatlarından (məsələn, siyasi partiyalar) fərqləndirir.

4. Bütün dövlət orqanlarının fəaliyyəti hüquq normalarına əsaslanır. Dövlət cəmiyyətdə yeganə təşkilatdır ki, qanunvericiliyi həyata keçirir, yəni, bütün əhali üçün məcburi olan qanunlar və digər normativ aktlar qəbul edir.

Dövlətə - sosial qrupun, xalqın iradə və maraqlarını ifadə edən xüsusi dövlət aparatına malik olan cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin xüsusi təşkilatı kimi tərif vermək olar.

Dövlət, onun mexanizmi (dövlət orqanları sistemi) birdəfəlik və həmişəlik olaraq dəyişməz şəkildə qalmır. Dövlət onun təşkilatının siyasi forması kimi cəmiyyətin dəyişməsi ilə bərabər dəyişir. Biz quldarlıq, feodalizm, burjua cəmiyyətlərinin və s. dövlət mexanizminin xüsusiyyətlərindən danışa bilərik. Bu dövlətlərin təsnifatına bir növ yanaşmadır, bunlarla yanaşı başqaları da mövcuddur. Məsələn, avtoritar, totalitar, hüquqi dövlətləri də dövlət rejiminə görə təsnifləşdirmək olar. Əgər hüquqi dövlət mənən azad, səlahiyyətli insan şəxsiyyətini tanımağa əsaslanırsa, totalitar dövlətdə insanların şəxsi təşəbbüsü nəzərə alınmır. Totalitar dövlət hədd qoyulmadan vətəndaşların şəxsi həyatına öz müdaxiləsini genişləndirərək, onların bütün fəaliyyətini öz hakimiyyətinin əhatəsinə və məcburi qaydada tənzimləməyə

düçar edir. «Totus» sözü latınca «tam, bütöv» deməkdir. Totalitar dövlət vətəndaş cəmiyyətini udan hər cür rəzalətə qadir dövlətdir. Belə idarəetmə, bir qayda olaraq, hakimiyyət bölgüsü mexanizminin olmamasına, sahibkarların inhisarına, təkpartiyalılığa və s. əsaslanan diktaturada mövcud ola bilər.

Avtoritar dövlət onunla xarakterizə olunur ki, o, cəmiyyətin bütün sferalarına nüfuz etmir, onun güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyəti totalitar rejimdə olduğu kimi hər şeyə qadir deyil. Lakin avtoritar dövlət cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin elə sahələrinə müdaxilə edir ki, demokratik rejim şəraitində dövlət bu işlərə qarışmır. Avtoritarizm adətən, şəxsi diktatura elementləri ilə birləşir. Əgər hüquqi dövlət tipi haqqında danışılarsa, onun meydana gəlməsi və inkişafı Avropa ölkələrində XVIII əsr və XIX əsrin sonlarına aid edilir. Hüquqi dövlət quruculuğuna bu gün respublikamızda da başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlət kimi inkişafı aşağıdakıları nəzərdə tutur: Azərbaycan Respublikasında suverenliyin daşıyıcısı və dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır; demokratiya (xalq hakimiyyəti) siyasi və iqtisadi cəhətdən müxtəliflik, çoxpartiyalılıq əsasında həyata keçirilir; dövlət, onun orqanları, idarələri, vəzifəli şəxslər bütün cəmiyyətə xidmət edirlər, onun hər hansı bir hissəsinə yox, insan və vətəndaş qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. İnsan, onun hüquq və azadlıqları - ali dəyərdir, dövlət hakimiyyəti sistemi qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin bölgüsü ilə səciyyələnir.

Dövlətin sosial təyinatı, onun fəaliyyətinin xarakter və məzmunu öz ifadəsini dövlətin funksiyasında tapır ki, bu da onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ilə əlaqədardır.

Funksiyanın təsnifatının əsasında dövlətin fəaliyyət sahəsi durur, yəni ictimai münasibətlərin o sahəsi ki, dövlət ona təsir edir. Bundan asılı olaraq dövlətin funksiyaları daxili və xarici funksiyalara ayrılır.

1. Daxili funksiya - bu ölkə daxilində dövlət fəaliyyətinin başlıca istiqaməti olub, dövlətin daxili siyasətini xarakterizə edir. Bunlara aiddir: qoruyucu və nizamlayıcı funksiya. Qoruyucu funksiyaların həyata keçirilməsi bütün maddiləşmiş və hüquqla nizamlanan ictimai münasibətlərin müdafiəsi və təmini üzrə dövlət fəaliyyətini nəzərdə tutur:

- a) vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, qanunçuluğa və hüquq qaydalarına riayət etməsi;
- b) bütün mülkiyyət formalarını bərabər şəkildə müdafiə etmək;
- c) ətraf mühitin mühafizəsi və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq insan və vətəndaşların hüququnun tanınması, onlara riayət olunması və müdafiəsi - dövlətin ali məqsədidir. İnsan doğulduğu andan ona məxsus, ayrılmaz olan təbii hüquq və azadlıqlara malikdir. Dövlət hər kəsin hüquq və azadlığının məhkəmədə müdafiəsini təmin edir. Cinayətdən və hakimiyyətin özbaşınalığından zərər çəkən vətəndaşın hüququ qanunla qorunur. Hər bir şəxsin dövlət hakimiyyəti orqanları və ya onun vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (yaxud hərəkətsizliyi) nəticəsində ona vurulmuş ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququ var. Azərbaycan Respublikasında xüsusi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyət formaları eyni cür tanınır və müdafiə olunur.

Dövlət hər bir şəxsə ətraf mühitdən faydalanmaq, ekoloji hüquqpozmalarnəticəsində onların əmlakına və səhhətinə dəyən ziyanın ödənilməsinə hüquq verir.

Nizamlayıcı funksiya ictimai istehsalın təşkilində, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, şəxsiyyətin formalaşması üçün zəruri şəraitin yaradılmasında dövlətin rolunu xarakterizə edir. Bu məqsədlə dövlət insanların maddi rifahının və mənəvi inkişafının qayğısına qalaraq, insanların və cəmiyyətin maraqları naminə təsərrüfat həyatını nizamlayır. Nizamlayıcı funksiyalara iqtisadi, sosial funksiyaları, vergiqoyma funksiyasını və vergilərin yığılmasını və s. aid etmək olar.

Dövlətin iqtisadi funksiyası aşağıdakı müddələrlə xarakterizə olunur:

- a) iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasına;**
- b) dövlət müəssisə və təşkilatlarının idarə edilməsi;**
- c) qiymət siyasətinin və bazarın hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;**
- ç) dövlətin xarici iqtisadi münasibətlərinin nizamlanması.**

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət kimi iqtisadi məkanın vahidliyinə uyğun olaraq maliyyə vəsaitlərinin, malların və xidmətlərin sərbəst hərəkətinə, rəqabətin həvəsləndirilməsinə, iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyinə təminat verir. Dövlətin sosial funksiyası insanın layiqli həyat şəraitinin inkişafını və onun təmin edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında insanların əmək və sağlamlığı mühafizə olunur, təminatlı minimum əmək haqqı müəyyən olunur, ailələrə (analara, atalara və uşaqlara), əlil və ahıl vətəndaşlara dövlət himayəsi göstərilir, sosial xidmət sistemləri inkişaf edir, dövlət müavinət və pensiyaları müəyyən edilir. Vergiqoyma və vergilərin yığılması - dövlətin

mühüm funksiyası hesab olunur. Bu onunla əlaqədardır ki, dövlət büdcəsi müxtəlif növ vergilərdən, rüsumlardan, yığımlardan və başqa məcburi ödəmələrdən təşkil olunur. Azərbaycan Respublikasında vergi xidməti yaradılmış və fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə uyğun olaraq hər kəs qanunla müəyyən olunmuş həddə vergi və rüsumlar ödəməlidir.

2. Xarici funksiya dövlətin xarici fəaliyyətində, onun başqa dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətində təzahür edir. Xarici funksiyalara aiddir: qarşılıqlı faydalı beynəlxalq əməkdaşlıq, xarici hücumlardan dövlətin müdafiəsinin təminatı və başqaları.

Beynəlxalq əməkdaşlıq iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir:

a) xarici siyasi fəaliyyət;

b) humanitar sahədə, təbiətin mühafizəsi və digər sahələrdə beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət və əməkdaşlıq.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasi fəaliyyəti bütün ölkələrin dövlət suverenliyinin, suveren bərabərliyinin tanınması və bunlara hörmət edilməsinə; bərabər hüquqluluq və onların daxili işlərinə qarışmamağa; ərazi bütövlüyünə və mövcud sərhədlərin pozulmazlığına hörmətə; zor tətbiq etmək və zorla hədələməkdən, iqtisadi və başqa metodlarla təzyiqlə tətbiq etməkdən imtinaya; azlıq təşkil edən xalqlar da daxil olmaqla insanların hüquq və azadlıqlarına hörmətə; götürdüyü öhdəliklərə və hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının vicdanla yerinə yetirilməsinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası - 1991-ci ildən BMT-nin, 2001-ci ildən etibarən Avropa Şurasının üzvüdür. O, bir çox digər beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasının müdafiə funksiyası Azərbaycanın milli təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən ölkənin müdafiə qabiliyyətinin lazımi səviyyədə saxlanması prinsipinə, onun ərazisinin təhlükəsizliyinin və toxunulmazlığının təminatı prinsipinə əsaslanır. Dövlətin daxili və xarici funksiyaları qarşılıqlı əlaqələndirilir və bir-birini şərtləndirir. Dövlətin formaları. Dövlətin forması onun xarici əlamətlərinin məcmusu kimi bu dövlətdə hakimiyyətin təşkilinin necəliyini, hakimiyyətin necə, hansı orqan və metodlarla həyata keçirildiyini göstərir. Dövlətin forması onun ibarət olduğu üç elementlə xarakterizə olunur: idarəetmə forması, dövlət quruluşu forması və siyasi rejim, yaxud dövlət rejimi.

1. İdarəetmə forması dedikdə, dövlətin dövlət başçısının hüquqi status və ya ali dövlət hakimiyyəti orqanları arasında hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölgüsü ilə xarakterizə olunan təşkili forması başa düşülür. Bu baxımdan bütün dövlətlər monarxiya və respublikaya bölünür. Monarxiyada ali hakimiyyət tam şəkildə və ya qismən tək hakimiyyətli dövlət başçısının (kral, çar, şah və s.) əlində birləşir. Bu ali hakimiyyət adətən irsi olur. Monarxiya, bir qayda olaraq orta əsrlərin son dövrləri üçün xarakterik olan mütləq monarxiyaya (belə dövlətdə monolit hakimiyyət heç nə ilə məhdudlaşmır) və məhdud monarxiyaya (burada isə dövlət başçısı (monarx) ilə bərabər başqa bir ali orqan məsələn, parlament olur) bölünür. Məhdud monarxiyanın müasir forması parlamentli monarxiyadır. Burada monarxın rolu ancaq formal xarakter daşıyır, dövlətin idarə olunmasında aparıcı rol parlament tərəfindən formalaşan hökumətə məxsusdur. Parlamentli monarxiyaya tipik misal olaraq müasir Böyük Britaniya göstərmək olar. Respublikada hakimiyyətin bütün ali orqanları müəyyən müddət üçün seçilir və ya təşkil olunur. Respublikalar parlamentli və ya prezidentli ola bilər. Parlamentli respublikada dövlət başçısı - prezident seçkili vəzifəli şəxsdir. Hökumətin təşkilində də ölkənin idarə edilməsi kimi onun rolu nominal xarakter daşıyır. Baş nazirin başçılıq etdiyi hökumət parlament tərəfindən formalaşdırılır və onun qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır (məsələn, parlament hökumətə etimadsızlıq göstərə bilər ki, bu da hökumətin istefasına gətirib çıxarır). Bununla bərabər parlamentli respublikada dövlət başçısı parlamenti vaxtından əvvəl buraxa bilər. Lakin bu bir qayda olaraq prezidentin şəxsi təşəbbüsü ilə deyil, hökumətin tələbi ilə baş verir. Belə ki, İtaliya prezidenti (parlamentli respublika) ölkənin Konstitusiyasına müvafiq olaraq iki müxtəlif pilləli parlamentlərinin sədrini dinləyərək hər iki, yaxud bir palatam buraxa bilər. Bu hal onların mövqelərində qarşılıqlı ziddiyyətlərin mövcud olduğu halda mümkündür.

Hal-hazırda parlamentli respublika, artıq adı çəkilən İtaliyadan başqa, Türkiyə, Almaniya, Avstriya və s. bu kimi ölkələr hesab olunur. Prezidentli respublika ilk növbədə onunla səciyyələnir ki, prezident dövlət başçısı və hökumət başçısı səlahiyyətlərini daşıyan ali vəzifəli şəxsdir. Dövlət başçısı xalq tərəfindən birbaşa seçilir və odur ki, onun mandatının hüquqi qüvvəsi parlamentin mandatının hüquqi qüvvəsinə bərabər olur. Belə respublikada hökumət prezidentin özü tərəfindən təşkil olunur və parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşımır. Hökumət prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır və ona hesabat verir, yalnız prezident qarşısında istefa verir. Xalq tərəfindən seçilən prezidentin, bununla bərabər parlamenti buraxmaq hüququ yoxdur.

Prezidentli respublika kimi, məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarını, Azərbaycan Respublikasını göstərmək olar.

Bəzi ölkələrdə qarışıq xarakter daşıyan respublika idarə forması mövcuddur, yəni prezidentli respublikanın əlamətləri ilə yanaşı (dövlət başçısı əhali tərəfindən seçilir, icra hakimiyyətinin başçısıdır, hökuməti təşkil edir və s.)parlamentli respublikanın (hökumət parlament qarşısında cavabdehlik daşıyır,prezident tərəfindən parlamentin vaxtından əvvəl buraxılması mümkündür və s.)əlamətlərinin mövcud olduğu ölkələrdir. Qarışıq idarəetmə forması olan ölkələrə Fransanı, Rusiya Federasiyasını aid etmək olar.Bir sıra Latın Amerikasını ölkələri, Tropik Afrika dövlətləri üçün idarəetmənin başqa forması - super prezidentli respublika xarakterikdir. Onun əsas əlaməti həddən artıq böyüdülmüş və mahiyyət etibarilə nəzarət edilməyən prezident hakimiyyətidir (prezident əhali tərəfindən seçilir, parlamenti buraxmaq, referendum keçirmək və s. hüququ var).

2. Dövlət quruluşunun forması dedikdə, dövlətin ərazi və ya milli-ərazi təşkili başa düşülür, yəni bu dövlətin ərazisi necə qurulub, hansı hissələrdənibarətdir və onların hüquqi vəziyyəti necədir. Dövlət öz quruluş formasına görə unitar və federativ ola bilər. Dövlətlərin

birlişmə forması, onların arasında ittifaq konfederasiya hesab olunur.Unitar dövlət (latın dilində «unus» - «vahid», «tək» deməkdir) – sadə,bəsit, vahid dövlətdir ki, onun tərkibi bir qayda olaraq inzibati - ərazi vahidlərindən (vilayət, mahal, rayon, departament və s.) ibarətdir. Unitar dövlətə Azərbaycan, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Efiopiya misal ola bilər. Belə dövlətlərdə federasiyadan fərqli olaraq vahid konstitusiyaya, dövlət hakimiyyətinin vahid ali nümayəndəli orqanları, vahid hökuməti, vahid vətəndaşlığı, vahid maliyyə - kredit və pul sistemi və s. olur. Ayrı-ayrı hallarda milli azlıqlar olduqda unitary dövlətin tərkibinə muxtar dövlət quruluşunun xüsusi statusundan istifadə edən bir və ya bir neçə siyasi ərazi vahidi də daxil ola bilər. Muxtar qurumların mövcudluğu belə dövlətlərin unitarizminə heç bir xələl gətirmir. Federativ dövlət (latın dilində «fedus» - «ittifaq» deməkdir) - mürəkkəb ittifaq dövləti olub, bir sıra dövlətlərin və dövlət qurumlarının – federasiya subyektlərinin birliyinin nəticəsidir.Federasiya subyektləri (ştat, torpaq, dövlət) öz xüsusi inzibati-ərazi bölgüsünə malikdirlər.Unitar dövlətdən fərqli olaraq federasiya ali hakimiyyət orqanının iki sisteminə - federal orqanlar və federasiya subyektlərinin müvafiq hakimiyyət orqanlarına, iki növ hüquqi aktlara - federasiya və federasiya subyektlərinin hüquqi aktlarına, həmçinin federasiyanın subyektlərinin vətəndaşlığına malikdir. Federativ dövlətlərə

Rusiya Federasiyası, ABŞ, Almaniya və s. aiddir. Konfederasiya (latın dilində «konfederatio» - «birlik» deməkdir) -federasiya ilə müqayisədə dövlətlərin bu və ya digər məqsədlərlə müvəqqəti olaraq birləşdiyi, çox da möhkəm olmayan birliyi ki, burada dövlətlər tam şəkildə müstəqilliklərini saxlayırlar. Federasiya ittifaq dövləti, konfederasiya isə dövlətlər ittifaqıdır. Federasiyanın hüquqi statusu milli qanunvericiliklə müəyyən olduğu halda, konfederasiyanın hüquqi statusu bir qayda olaraq beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur, lakin burada milli qanunvericiliyin, xüsusilə konstitusiya hüquqi müddəalarında əhəmiyyəti az deyildir. Konfederasiyanın tərkibinə daxil olan dövlətlər beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti olaraq qalır və öz dövlət suverenliyini saxlayır. Konfederasiyada federasiyadan fərqli olaraq vahid ərazi yoxdur, onun ərazisi konfederasiya üzvlərinin - ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərindən ibarətdir. Konfederasiyada vahid vətəndaşlıq da yoxdur. İttifaqadaxil olan hər bir ayrıca dövlətin öz vətəndaşlığı var. Konfederasiya subyektlərinin ittifaqdan sərbəst çıxmaq, habelə ittifaq hakimiyyətinin qəbul etdiyi aktları qəbul etməkdən imtina etmək və ya tanımaq hüququ var. Odur ki, konfederasiyanın dövlət quruluş forması hesab edilməsi məqsədə müvafiq deyil. Konfederasiya müəyyən məsələlərlə bağlı formalaşdırıldığına görə onun həll etdiyi işlərin predmeti çox da genişsahəli məsələləri əhatə etmir (xarici siyasət, müharibə və sülh məsələləri, vahid ordunun formalaşdırılması, vahid iqtisadi məkanın yaradılması və s.). Konfederasiyanın büdcəsi üçün məcburi surətdə üzvlük haqlarının yığılması imkanı kimi, konfederasiyanın bilavasitə vergi qoymaq hüququ da yoxdur. Onun büdcəsi konfederasiya subyektlərinin könüllü ödəmələri əsasında təşkil olunur. Bir qayda olaraq konfederasiyada vahid pul dövriyyəsi mövcud deyil.

Dövlət formasını, onun siyasi rejimini xarakterizə etmək üçün «demokratiya» (xalq hakimiyyəti) anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayışla dövlət quruluşu məlum olur, buna görə idarəetmə əksəriyyətin iradəsi ilə həyata keçirilir, hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalq sayılır. Demokratik dövlətdə qanunvericilik hakimiyyəti əhalinin seçdiyi nümayəndəli orqan (xalq məclisi, parlament) tərəfindən həyata keçirilir. Nümayəndəli orqanlara seçkilər ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ ilə gizli səsvermə yolu ilə həyata keçirilir. Demokratik dövlətdə insanların hüququ beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş prinsip və normalara, həmçinin həmin ölkənin konstitusiyasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Xalq hakimiyyətinin təzahür forması kimi «bilavasitə (birbaşa) demokratiya» və «nümayəndəli demokratiya» anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Bilavasitə demokratiya o deməkdir ki, xalq dövlət işlərində birbaşa iştirak edir, məsələn,

referendum yolu ilə - qanun layihəsi, yaxud başqa mühüm əhəmiyyətli problemlər üzrə öz iradəsini ifadə edir. Nümayəndəli demokratiya - xalqın, dövlətin idarə olunmasında iştirakının elə formasıdır ki, bu zaman o, özünə məxsus olan hakimiyyəti, seçkili orqanlarda təmsil olunan nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

Dövlət və dövlət hakimiyyəti. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti

Dövlət və dövlət hakimiyyəti anlayışları bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlardır. Dövlət hakimiyyəti, onu insan cəmiyyətinin digər sosialstrukturlarından, qeyri-hökumət təşkilatlarından: partiyalardan, dini birliklərdən, həmkarlar təşkilatlarından və s. fərqləndirən çox mühüm əlamətdir. Hüquqi dövlətdə dövlət hakimiyyəti sistemi hakimiyyətin bölgüsü, hüquqi qanunların aliliyi, haminin qanun qarşısında bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanır. Hüquqi qanunun aliliyi o deməkdir ki, dövlət orqanları qanuna bağlıdırlar, yeni qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün onlara ayrılmış dövlət hakimiyyəti səlahiyyətləri həddində, öz səlahiyyətləri çərçivəsində ciddi surətdə konstitusiyaya və qanunlara riayət edərək fəaliyyət göstərir. Qanunlar isə haqqa və ədalətə, bərabər mənafeələrə bərabər münasibət prinsipinə əsaslanır. Demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti xalqdan bəhrələnir. Yalnız xalq, hakimiyyətin əsas mənbəyi sayılır. Lakin xalqın iradəsinin ifadəçisi, xalq hakimiyyətinin daşıyıcısı olaraq dövlət, bütün cəmiyyətin rəsmi nümayəndəsi kimi çıxış edir. Bununla bərabər xalqın bilavasitə öz iradəsini ifadə etmək, ona məxsus olan hakimiyyəti bilavasitə həyata keçirmək hüququ vardır (məsələn, dövlət və ya ictimai həyatın hər hansı bir məsələsi üzrə ümumxalq səsverməsi olan referendum yolu ilə). «Vətəndaş cəmiyyəti» - dövlətdən asılı olmayan, elə ictimai institutlar və münasibətlər (sosial, mənəvi, mədəni sahələr) sistemidir ki, bunun vasitəsilə insanların həyat fəaliyyəti, onların yaradıcılığı və bunların nəsildən-nəsilə ötürülməsi üçün fərdlərin və kollektivlərin xüsusi maraq və tələbatlarının reallaşmasında lazım olan şərait təmin edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, «vətəndaş cəmiyyəti» anlayışı sadəcə olaraq «vətəndaş» və «cəmiyyət» terminlərinin şərti birləşməsi kimi çıxış etmir. Vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu o zaman mümkündür ki, sosial əlaqələrin bütün sahələrində, o cümlədən, iqtisadi, siyasi, mənəvi sferalarda şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarının aktiv təzahürü şəraitində münasibətlər yaranır.

§3. Hakimiyyətin cəmiyyətdə rolu və mahiyyəti.

Hər hansı bir cəmiyyətin sistemli idarə olunmağa ehtiyacı var. Hakimiyyət - mürəkkəb, çoxcəhətli bir hadisədir ki, onun tədqiqinə təbii olaraq, müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Hüquq ədəbiyyatında hakimiyyətə yalnız insanların birgə fəaliyyəti kimi baxılır. O, cəmiyyətdə sosial qurumların vahid fəaliyyətini və möhkəm qaydaları təmin edən mütəşəkkil bir qüvvə kimi xarakterizə olunur. Bundan əlavə, hakimiyyət ayrı-ayrı adamların, sosial qurumların, bütünlükdə xalqın öz iradəsini xüsusi metodların köməyi ilə həyata keçirməyə, bunu başqalarına qəbul etdirməyə olan real qabiliyyəti kimi də başa düşülür. «Hakimiyyət» anlayışının mahiyyətinə başqa cür yanaşmalar da mövcuddur ki, o da bu çoxcəhətli sosial hadisənin bu və ya digər tərəfini əks

etdirir. Ən ümumi şəkildə hakimiyyəti, insanların davranış və fəaliyyətini bütün cəmiyyətin, ayrı-ayrı sosial qrupların iradəsinə tabe etdirmək vasitəsi kimi xarakterizə etmək olar. Hakimiyyət - sosial hadisə olmaqla insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi ilə birlikdə yaranıb. Onu ibtidai icma quruluşu dövründə cəmiyyətə xas olan ümumi işləri görmək tələbatı zəruri etmişdir. Onun meydana gəlməsinə tayfa və

qəbilələrdə insanlar arasındakı münasibətlərin qaydaya salınması, müxtəlif növ

ümumi əhəmiyyətli funksiyaların icrası: qidanın bölünməsi, ailə-nikah münasibətlərinin nizamlanması, əməyin cinsə, yaşa görə bölünməsi və s. zərurətin yaranması səbəb olmuşdur. Öz təbiətinə görə bu, hər şeydən əvvəl ictimai rəyin - yığıncağın qərarı, ağsaqqallar şurası, rəhbər, qəbilə başçısı və s.

ictimai hakimiyyətin nüfuzuna söykənməklə mövcud olmuşdur. İbtidai icma cəmiyyətində insanların yaşamaq uğrunda amansız mübarizəsi şəraitində meydana gələrək bərqərar olmuş qadağa və davranış qaydalarına riayət etməsinin ciddi vacibliyi, hakimiyyətin tələblərinin könüllü icrasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, zəruri hallarda məcburetmə də tətbiq olunurdu (məsələn, qəbilədən qovma, həyatdan məhrumetmə və başqa tədbirlər). Lakin, ibtidai icma cəmiyyətində hakimiyyətin həyata keçirilməsinin xüsusiyyəti hakimiyyətin tələblərini yerinə yetirməyi təmin edən xüsusi məcburetmə aparatının olmamasıdır ki, bu da yalnız siyasi təşkilat olan dövlətdə mövcud olur. Dövlət hakimiyyəti hər şeydən əvvəl dövlətin məcburetmə qüvvəsinə, xüsusi aparatların köməyi ilə (dövlət orqanları və idarələri, məhkəmə, hüquqmühafizə orqanları və s.) belə məcburetmə imkanlarına arxalanır, baxmayaraq ki, dövlət hakimiyyəti başqa metod və vasitələrin köməyi ilə də həyata keçirilir. İnsanların ictimai həyatına dövlət hakimiyyəti öz nizamlayıcı təsirini dövlət orqanları vasitəsilə göstərir, sanki o, bu fəaliyyətdə öz maddi

təcəssümünü tapır. Hakimiyyətin xalqa məxsus olması onun demokratik metodlarla həyata keçirilməsini, dövlət hakimiyyətinin xalq qarşısında hesabat verməsini qabaqcadan müəyyənləşdirir.

Dövlət hakimiyyətinin başlıca vəzifəsi - insanın hüquq və azadlıqlarının, şərəf və ləyaqətinin tanınması, onlara riayət olunması və müdafiəsidir. Belə ki, demokratik dövlətdə insan, onun hüquq və azadlıqları - ali dəyərlərdir.

§4. Dövlətin əsas qanunu kimi konstitusiyanın anlayışı və sosial-iqtisadi mahiyyəti.

Konstitusiya anlayışı latın dilində olan «constitucio» sözündən olub hərfi mənası «quruluş», «təsisat», «qurmaq», «təsis etmək» deməkdir. Etimoloji baxımdan konstitusiya terminindən ilk dəfə Qədim Romada imperator hakimiyyətinin ayrı-ayrı aktlarının adlandırılması üçün istifadə olunmuşdur.

Orta

əslərdə Avropada feodal-zadəgan imtiyazlarını nəzərdə tutan aktlar da sözün hərfi mənasına uyğun olaraq bu cür adlandırılmışdır.

İlk yazılı Konstitusiya (yəni, daxili struktura malik vahid, əsas qanun) kimi 1787-ci ildə qəbul edilmiş və bu günə qədər fəaliyyət göstərən ABŞ-ın Konstitusiyasının adını çəkmək olar. Avropada ilk yazılı konstitusiyalar 1791-ci il

Polşa və Fransa Konstitusiyaları olmuşdur.

Konstitusiya dövlətin ali qanunu kimi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Konstitusiyanın xüsusi subyekt - xalq tərəfindən qəbul edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya digər üsullarla da qəbul olunur. Konstitusiya xalq

tərəfindən qəbul olunsa da, bəzən yuxarıdan (mütləq monarxiyalarda) bir növ bağışlanılır. Lakin bu istisnadır və demokratik konstitusiyalar üçün xarakterik deyildir.

2. Dövlət və cəmiyyətin Əsas Qanunu kimi Konstitusiya başqa qanunlardan fərqli olaraq təsisədi, birbaşa xarakter daşıyır. O, ictimai münasibətlərin geniş dairəsini, bunlardan bütün cəmiyyət üzvlərinin, bütün vətəndaşların köklü maraqlarını əhatə edən daha vaciblərini tənzimləyir. Konstitusiya dövlətin konstitusiya quruluşunu, insan və vətəndaşın başlıca hüquq, azadlıq və vəzifələrini, dövlətin ictimai-iqtisadi əsaslarını, onun milli-ərazi

quruluşunu, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə sistemini təsbit edir,

hüquq qaydasının və qanunçuluğun əsaslarını müəyyən edir. Ona görə də konstitusiya normaları dövlət orqanları, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşların fəaliyyəti üçün əsasdır. Konstitusiya normaları

bütün başqa hüquq normalarına münasibətdə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

3. Konstitusiya nizamasalmanın hərtərəfliliyi. Göstərilirdiyi kimi, Konstitusiya çox geniş və mürəkkəb olan sosial-siyasi sistemin əsaslarını müəyyənləşdirir. Aydındır ki, bir sahəni əhatə etməklə konstitusiya bütün sistemi

müəyyən edə bilməz. Onun bir norması bəzən bir neçə sahə üçün çıxış nöqtəsi

rolunu oynayır. Məsələn, mülkiyyət hüququ bütün iqtisadi sistem üçün müstəsna

əhəmiyyətə malik olmaqla onun çıxış nöqtəsini təşkil edir. Seçki sistemi siyasi sistemin əsasını təşkil edən çox mühüm elementlərdən biridir. Elə buna görə də

konstitusiya normaları bir çox hallarda konkret olmur və aid olduğu məsələnin ən

əsas tərəflərini müəyyən edir.

4. Konstitusiya, artıq qeyd edildiyi kimi, bütün hüquq sisteminin başlanğıcı kimi, hüququn əsas mənbəyidir. O, cari qanunvericilik üçün hüquqi bazadır və onun xarakterini müəyyən edir. Cari qanunvericilik Konstitusiyanın müddəalarını

inkışaf etdirir. Bəzi hallarda Konstitusiyada bu və ya digər qanunun qəbul edilməsi haqqında göstəriş olur (məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 142-ci maddəsində göstərilir ki, bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları qanunla müəyyən olunur). Qanunvericiliyin hüquqi bazası kimi Konstitusiya bütün hüquq məkanında əsas mərkəzdir. O, bütünlükdə hüququn inkışafında uzlaşmaya və hüququn sistemləşdirilməsinə kömək edir.

5. Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Əsas Qanun kimi Konstitusiyanın aliliyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının

digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir. Konstitusiyaya ciddi və dəqiq riayət etmək bütün dövlət orqanları, ictimai birliklər, bütün vətəndaşlar üçün ən ali davranış normasıdır.

6. Konstitusiyanın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərindən doğan ayrıca hüquqi xassələri də mövcuddur. Bunlara legitimlik, reallıq və stabillik xassələri aiddir.

Konstitusiyanın legitimliyi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Konstitusiyanın xalq tərəfindən seçilmiş ali nümayəndəli hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul edilməsi.
2. Ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilməsi (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).
3. Xüsusi təsis yığıncağı tərəfindən qəbul edilməsi.

Konstitusiyanın reallıq xassəsinə aşağıdakılar daxildir:

1. Konstitusiya müddələrinin nizama saldığı ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməsi.
2. Konkret tarixi şəraitdə tarixi, siyasi, etnoqrafik, iqtisadi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.
3. Konstitusiya müddələrinin sosial nəticələrini əvvəlcədən görmək (məqsəd və nəticə).
4. Konstitusiyanın real təminat verməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Konstitusiyanın hüquqi xassələrindən biri də onun stabilliyidir. Konstitusiya uzun müddət üçün nəzərdə tutulan normativ hüquqi sənəd olduğuna görə o, konstitusion tənzimləmənin obyektivi olan ictimai münasibətlərə məqsədyönlü təsir etməlidir. Bunun üçün cəmiyyətdə aşağıdakı şərtlərin olması zəruridir:

1. Qanunçuluq rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.
2. Hər hansı hüquq pozuntusuna qarşı dözümsüzlük tərbiyə edilməlidir.
3. Konstitusiyanın səmərəli müdafiə mexanizmi olmalıdır.

Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və bir tərəfdən

insan və cəmiyyət arasında, digər tərəfdən isə insan və dövlət arasında münasibətlərin əsaslarını nizamlayan hüquq normaları sistemidir. Bu hüquq normaları bir və ya bir neçə normativ hüquqi aktda - əsas qanunlarda cəmlənə bilər. Həmin normalar çoxsaylı normativ hüquqi aktlardan, eləcə də məhkəmə presedentlərindən və konstitusiya adətlərindən ibarət ola bilər. Konstitusiya maddi mənada özündə yazılı aktı, aktlar məcmusunu və yaxud Konstitusiya adətlərini təcəssüm etdirir. Bu da ilk növbədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını bəyan edir və onlara təminat verir, eləcə də konstitusiya quruluşunun əsaslarını, idarəetmə formasını və ərazi quruluşunu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili əsaslarını, onların səlahiyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini, dövlət rəmzlərini və ölkənin paytaxtını müəyyən edir.

Demokratik hüquqi dövlətdə Konstitusiya nəinki dövlətin, habelə xalqın dövlətçilik iradəsini, suverenliyi ifadə etdirən cəmiyyətin də əsas qanunudur. Konstitusiya insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarını, hakimiyyətin

ictimai-siyasi institutlarını və xalqın özünüidarə sistemini təsbit edir, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının və inkişafının hüquqi əsası kimi çıxış edir. Konstitusiya müxtəlif funksiyalara malikdir. Onun əsas funksiyası hüquqi funksiyadır. O, nə qədər müxtəlif sosial hadisələrlə əlaqədar olsa da, konstitusiya hüquq normaları sistemidir və bütün hüquq sisteminə xas olan tənzimləmə, qoruma funksiyalarını yerinə yetirir. O həm də qanunvericilik sistemində bütün digər normaların keyfiyyət və xarakterinin müəyyən edilməsi üçün başqa heç bir hüquqi aktın malik olmadığı funksiyayı - hüquq normalarının

hüququayğunluğunun qiymətləndirilməsi, müəyyənləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Konstitusiyanın ikinci funksiyası onun sosial funksiyasıdır. Konstitusiya ölkədəki sosial təbəqələrin orta q mənafe və maraqlarını aşkara çıxarır. O, social sistemin başlıca ünsürlərini bir-birilə əlaqələndirir və onlara hüquq çərçivəsində davranış imkanı verir, onları təşkilatlandırır. Ailə, din kimi sosial təsisatlara, atalıq, analıq kimi sosial dəyərlərə təsir göstərərək, bütün sosial sistemdə

mövcud münasibətlərə təsir edir və yeni dəyərlərin formalaşması üçün zəmin yaradır. Konstitusiya sosial sistemin sabitliyini təmin edir, onun inkişafının ümumi əsaslarını müəyyənləşdirir. Təhsil, elm kimi sosial sistemin yaşamasına

birbaşa təsir göstərən ünsürlərə təsir etməklə konstitusiya bu sistemin həyati əhəmiyyətli maraqlarının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş olur. Üçüncü funksiya ölkənin siyasi sistemi ilə bağlı olan siyasi funksiyadır.

Konstitusiyanın bu funksiyası hakimiyyətin təşkili və dövlətin əsasları ilə birbaşa

bağlıdır. Konstitusiya fərdlərin siyasi sistemdə, siyasi durumda davranış qaydalarını müəyyən edir, siyasi qüvvələrin hakimiyyəti əldə etməsinin sivil forma və üsullarını təsbit edir və nəhayət, siyasi partiyaların təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasını formalaşdırır. Siyasi sistemə giriş-çıkış birbaşa konstitusiyadan asılıdır desək, yəqin ki, yanılmarıq. Siyasi sistemin əsas «oyun

qaydaları» burada müəyyənləşdirilir. Məhz konstitution normalar bütün siyasi qüvvələr üçün ümumi imperativlər müəyyən edir və siyasi sistemdə bu imperativlərə riayət olunmasına nəzarət edir (siyasi partiyaların fəaliyyətinin Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən qiymətləndirilməsi buna misal ola bilər).

Dördüncü funksiya tərbiyəvi funksiyadır. Bu funksiya, hər şeydən əvvəl, hər bir insanda konstitusiyaya, qanunlara, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına və dövlətə hörmət ruhu aşılayır. O eyni zamanda müəyyən dünyagörüşünü ifadə edir.

Tərbiyəvi funksiya həm də insan - cəmiyyət - dövlət münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və onların məsuliyyətini müəyyən etməkdə böyük rol oynayır.

Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi məsələsi son illər konstitusiya hüquq elmində aktiv müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Bu ondan irəli gəlir ki, konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi onun xüsusiyyətlərinə görə digər aktların hüquqi

qüvvəsindən fərqlənir. Hüquqi aktların qüvvəsi onların nəyə və necə, hansı dairədə tətbiq olunmasını ifadə edir. Hüquq normaları bir sistem olduğuna görə

onların tətbiqi və hüquqi qüvvəsi də bir-birindən asılıdır. Elə buna görə də hüquqda birbaşa hüquqi qüvvə və dolayısı hüquqi qüvvə anlayışları vardır. Bir qayda olaraq, aktlar birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Birbaşa hüquqi qüvvə onu ifadə edir ki, aktın nəzərdə tutulmuş fakta tətbiqi üçün başqa bir akta ehtiyacı yoxdur və özü konkret hala təsir edə bilər. Başqa sözlə, birbaşa hüquqi

qüvvədə hüquqi nizamasalma, sadəcə, aktın öz gücü, öz imkanları hesabına həyata keçirilir. Dolayısı hüquqi qüvvə isə, əksinə, onu ifadə edir ki, aktın nəzərdə

tutulmuş konkret hala tətbiqi üçün başqa hüquqi akt da olmalıdır və həmin akt olmadan onun tətbiqi qeyri-mümkündür. Burada aktın realizə olunması bir başqa aktla şərtləndiyinə görə ona dolayısı hüquqi qüvvə deyilir. Dolayısı hüquqi qüvvəsi olan akt ortaya çıxmış konkret halı tənzimləmək üçün bir başqa aktın olmasını tələb edir. Lakin burada aktın dolayısı hüquqi qüvvəsi ilə fərdi hüquqi tənzimləməni qarışdırmaq olmaz. Ümumiyyətlə, bütün hüquq sistemi reallığa iki

cür təsir edir: 1) normativ nizamasalma; 2) fərdi hüquqi nizamasalma. Fərdi hüquqi nizamasalma hüququn tətbiqi prosesinə aid olub, aktın hüquqi qüvvəsindən asılı deyil və bir çox hallarda tətbiq olunur. Fərdi hüquqi nizamasalma mərkəzləşdirilmiş qaydada, yalnız dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilə və ya fərdlərin özləri tərəfindən realizə oluna bilər. Məsələn, əmək müqaviləsi, mülki müqavilə fərdlərin özləri tərəfindən həyata keçirilən fərdi hüquqi nizamasalma vasitəsidir. Fərdi hüquqi nizamasalma vasitəsi qanunun tələblərini reallığa çevirmək üçün baş vermiş faktı incəliklərinə qədər tənzim edən hüququn tətbiqi mərhələsidir. İstənilən məhkəmə qərarı, hökmü fərdi hüquqi tənzimləmə vasitəsidir. Dolayısı hüquqi qüvvəyə malik olan aktın realizə olunmaq üçün fərdi hüquqi nizamasalmaya deyil, normativ hüquqi

nizamasalmaya ehtiyacı olur. Başqa sözlə, dolayı hüquqi qüvvəyə malik aktın

-

qanunun tətbiq olunması üçün sərəncam, əmr verilməmişdən əvvəl (fərdi hüquqi nizamasalma vasitəsi) mütləq başqa bir normativ hüquqi akt verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsinə görə, konstitusiya Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu o deməkdir ki, heç bir akt konstitusiyaya zidd ola bilməz və konstitusiya müddəalar birbaşa praktikada tətbiq edilir. Yəni hər hansı qanunun olub-olmamasından asılı olmayaraq, vətəndaş konstitusiya normalarının realizə edilməsini tələb edə bilər. Konstitusiyanın əsas normaları birbaşa tətbiq olunmaq imkanına malikdir. Burada isə əsas problemlərdən biri norma-prinsiplərin birbaşa təsbit olunmasıdır. Konstitusiyanın birbaşa tətbiqində məhkəmə hakimiyyətinin rolu xüsusilə yüksəkdir. Məhz məhkəmə pozulmuş hüquq və azadlıqları müdafiə edir və hüququn tətbiqi ilə də ən çox ehtilaf o məşğuldur. Hər bir Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan əsas qanun kimi özünün hüquqi mahiyyəti ilə bərabər, sosial-siyasi mahiyyətə də malikdir. Bu da ondan ibarətdir ki, Konstitusiya qəbul olunduğu zaman özündə mövcud olan siyasi qüvvələrin nisbətini təcəssüm etdirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası suverenliyi, müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətinin aliliyini təsbit edən hüquqi təsis sənədidir. O, Konstitusiya quruluşuna sistemli baxışa əsas verir, dövlət institutları sistemində balans yaradır, Konstitusiya quruluşunun sabitliyini təmin edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız dövlətin təşkilini deyil, həm də qeyri dövlət sahələrini - sosial-iqtisadi quruluşun əsaslarını, cəmiyyətin mədəni həyatını, insan və vətəndaşın hüquq, azadlıq və vəzifələrini əhatə edir. Onun tənzimləyici rolu bütün dövlət orqanizminə aiddir. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası onun Konstitusiya quruluşunun əsaslarını, insan və vətəndaşın hüquqi statusunu, vətəndaş cəmiyyətinin əsas cəhətlərini, unitary dövlət quruluşunu, Azərbaycan Respublikasında qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prinsiplərini, yerli özünüidarəetmənin əsaslarını təsbit edir.

§5. Azərbaycan Konstitusiyasının inkişaf mərhələləri

Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası 1921-ci il 29 mayda Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı tərəfindən qəbul edilmişdir.

O, Konstitusiyanın sosialist tipdə inkişafının başlanğıcını qoymuş, Azərbaycanın sonrakı konstitusiyaları SSRİ konstitusiyalarına müvafiq olaraq qəbul edilməklə

bu qəbildən olan prinsipləri inkişaf etdirmişdir. 1921-ci il Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasından sonra respublikamızda baş verən ictimai siyasi dəyişikliklər nəticə etibarilə 1927, 1937, 1978 və 1995-ci illərdə yeni konstitusiyaların qəbulunu zəruri etmişdir. 1978-ci ildə qəbul edilmiş, 1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən çoxsaylı əlavə və dəyişikliklərə məruz qalmış və bunun nəticəsində ilkin redaktəyə nisbətən əhəmiyyətli şəkildə dəyişiklikliyə uğrayan Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası, 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Əsas Qanunu qəbul edilənədək qüvvədə olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu ölkədə baş verən köklü ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin hüquqi cəhətdən təsbit olunması zərurəti ilə şərtlənirdi. 1995-ci ilin yazında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının layihəsi hazırlanmışdır. Yeni Konstitusiya 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş və 27 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsinin nəticələri nəşr edildiyi andan qüvvəyə minmişdir. Konstitusiyalı quruluşun əsaslarını möhkəmləndirərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycanı - respublika idarəetmə formasına malik, unitar, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi müəyyən edir. Konstitusiya özündə ümumbəşəri dəyərləri təsbit etməklə aşağıdakı prinsipləri müəyyən etdi:

1. İnsan, onun hüquq və azadlıqları ali dəyərlərdir (insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının tanınması, riayət olunması və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir);
2. Suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır;
3. Sosial siyasət insanın layiqli həyatını və sərbəst inkişafını təmin edən şəraitin yaranmasına istiqamətlənib;
4. Dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət formaları eyni qaydada tanınır və müdafiə olunur;
5. Dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti bölgüsü əsasında həyata keçirilir;
6. Yerli özünüidarəetmə demokratik hüquqi dövlətin əsas elementlərindən biri kimi tanınır və ona təminat verilir;
7. İdeoloji və siyasi müxtəliflik, çoxpartiyalılıq tanınır. Heç bir ideologiya dövlət və ya məcburi xarakterli ola bilməz;

8. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ali hüquqi qüvvəyə, birbaşa təsirə malikdir və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan qanunlar və qanundan aşağı qüvvəli normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına zidd olmamalıdır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, maddə 147). Bir ictimai formasiyadan digərinə keçid bütövlükdə cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarında köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur ki, bu da Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci Konstitusiyasına ilk konstitusion dəyişikliklərin edilməsini zəruri etdi. 24 avqust 2002-ci ildə ümumxalqsəsverməsi - referendum yolu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının maddəsində, 18 mart 2009-cu ildə isə 46 maddəsinə əhəmiyyətli dəyişiklik və əlavələr edildi. Bu əlavə və dəyişikliklərin edilməsi respublikamızda həyata keçirilən demokratik islahatların tələblərindən irəli gəlmişdir.

§6. Azərbaycan dövlətinin konstitusiya statusu

Konstitusiya quruluşunun əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının I bölməsində təsbit olunmuşdur. Konstitusiya quruluşunun əsasları ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif adlar altında verilmişdir. Məsələn, İtaliya və Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında «Əsas Prinsiplər», Fransa Respublikası Konstitusiyasında «Suverenlik haqqında», Türkiyə Respublikası Konstitusiyasında «Ümumi Əsaslar» və s. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında isə cəmiyyətin və dövlətin fundamental əsasları, həyata keçirilməsi ölkəmizdə konstitusion dövlətin bərqərar olunmasına yönələn başlıca prinsiplər isə «Ümumi müddəalar» adı altında təsbit olunmuşdur. Bu bölmədə öz əksini tapan normalar normaprinisplər, məqsəd normaları, vəzifə-normaları hesab olunur. Konstitusiya quruluşunun əsaslarının aşağıdakı struktur elementləri vardır: xalq hakimiyyəti; xalq suverenliyi; insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü; Azərbaycan dövlətinin forma və mahiyyəti; hakimiyyət bölgüsü; sosial və iqtisadi əsaslar; dövlət hakimiyyətinin əsasları; yerli özünüidarəetmənin tanınması və təmin olunması, onun müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətindən ayrılması.

Konstitusiya quruluşu dar və geniş mənada anlaşılır. Dar mənada Konstitusiya quruluşu - Konstitusiyada təsbit olunan və mövcud

qanunvericilikdə inkişaf etdirilən dövlətin təşkili üsullarıdır. Geniş mənada konstitusiya quruluşu - ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının təşkili; dövlət quruluşu və insan, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasındakı hüquqi əlaqələrlə bağlı meydana çıxan, başlıca olaraq Konstitusiya normaları ilə nizama salınan iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi, ideoloji münasibətlərin məcmusudur. Konstitusiya quruluşunun əsasları - dövlətin hüquqi təbəçiliyini təmin edən və onu konstitusiya dövlət kimi xarakterizə edən başlıca prinsiplərin məcmusudur. Bu prinsiplər bütövlükdə konstitusiya hüquq sisteminin ideya və hüquqi bazasını təşkil edir.

Ölkəmizdə konstitusiya dövlət quruculuğu istiqamətində yeni addım 1991-ci il 18 oktyabr tarixli «Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının qəbulundan sonra atılmış oldu. Artıq bu Aktda Konstitusiya quruluşunun mühüm prinsipləri öz təsbitini tapmış oldu. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasında suveren hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur» (10-cu maddənin I hissəsi); «Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar dövlət yaradır» (12 maddənin I hissəsi); «Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanır» (12-ci maddənin II hissəsi) və s. Qeyd etmək lazımdır ki, Akt yeni Konstitusiyanın işlənməsi üçün

əsas hesab olunurdu.

Demokratik dövlət. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

Azərbaycan dövlətinin başlıca əlamətlərini təsbit etmişdir ki, bu da dövlətin mahiyyətini müəyyən edir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin I hissəsində deyilir:

Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Azərbaycan dövlətinin demokratik xarakteri özünün ifadəsini konstitusiya quruluşunun aşağıdakı struktur elementlərində tapır:

- a) xalq hakimiyyəti;
- b) hakimiyyətin bölgüsü;
- c) siyasi plüralizm;
- ç) yerli özünüidarəetmə.

Xalq hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyidir. Onu cəmiyyət özü müəyyən edir. Xalq suverenliyinin həyata keçirilməsi üsulları aşağıdakılardır: suveren və müstəqil dövlətin yaradılması, başqa dövlətə müstəqil birləşmə və ya onların birləşməsi, xalq tərəfindən azad şəkildə müəyyən edilən hər hansı siyasi statusun müəyyən edilməsi. Xalqın iradəsi

demokratik dövlətin yeganə bazisidir və dövlət hakimiyyətinə, onun formasının dəyişməsinə mandat məhz ondan gəlir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır. Xalq hakimiyyəti aşağıdakı əsas formalarla həyata keçirilir:

- Bilavasitə demokratiya. Bu zaman xalq ona məxsus olan dövlət hakimiyyətini bilavasitə həyata keçirir.

- Nümayəndəli demokratiya. Xalqı təmsil edən, onun iradəsi ilə fəaliyyət göstərən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının da Konstitusiyası bu prinsipi təsbit edərkən, mövcud sistem nəzərə alınmış və özünəməxsus bir bölgü işlənilib hazırlanmışdır. Konstitusiyasının preambulasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1991-ci il 18 oktyabr tarixində qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktına əsaslanması

haqqında müddəa əks olunmuşdur. Məhz bu aktda da ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin bölgüsü təsbit olunmuşdur.

Yeni Konstitusiyaya əsasən dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında həyata keçirilir. Qanunverici hakimiyyəti Milli Məclis həyat keçirir, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə ədalət mühakiməsi yolu ilə məhkəmələr həyata keçirir.

Qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir. İcra hakimiyyətini bölgü çərçivəsində, əsasən prezident təmsil edir, bununla belə, hakimiyyət bölgüsü mexanizmində Nazirlər Kabineti də iştirak edir. İcra hakimiyyəti bütövlükdə icra hakimiyyəti sistemində daxil olan bütün orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikası məhkəmələri ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirir.

Qanunverici hakimiyyət yalnız bir orqanda təşkilatlanıb, onun yerli orqanları yoxdur. İcra hakimiyyəti çoxsaylı orqanlar sistemində təşkilatlanıb, bütün səviyyələrdə müxtəlif orqanlara malikdir. Məhkəmə hakimiyyəti də daxilən hər bir üzvü (hər bir məhkəmə) geniş muxtariyyətə malik olan orqanlar sistemi tərəfindən həyata keçirilir, yəni bir məhkəmə digər məhkəmənin işinə müdaxilə

edə bilməz, hər bir məhkəmə ayrılıqda məhkəmə hakimiyyətinin daşıyıcısıdır.

Ölkənin ali orqanları səviyyəsində hər üç hakimiyyət budağı arasında tarazlaşdırma və çəkirdmə sistemi qarşılıqlı şəkildə realizə olunur. Həm Milli Məclis, həm də prezident, həm də Konstitusiya Məhkəməsi bir-birinə

konstitusion səlahiyyətlər vasitəsilə təsir edir. Demokratik dövlətin ayrılmaz xüsusiyyətlərindən biri də burada plüralizmin mövcudluğudur, yəni onun ideoloji və siyasi müxtəlifliyə malik olmasıdır.

Siyasi müxtəliflik özünü aşağıdakılarda göstərir: birincisi, çoxpartiyalılıq; ikincisi, ictimai birliklərin qanun qarşısında bərabərliyi; üçüncüsü, ictimai birliklərin sərbəst fəaliyyəti; dördüncüsü, məqsəd və fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunun məcburi dəyişdirilməsi və onun bütövlüyünün pozulmasından, dövlətin təhlükəsizliyinin sarsıtılması, silahlı birləşmələr yaradılması, sosial, irqi, milli və dini düşmənçiliyin qızıqdırılmasından ibarət olan ictimai birliklərin təşkil edilməsi və fəaliyyətinin qadağan olunması.

Hüquqi dövlət. Ölkəmizdə həyata keçirilən konstitusiya islahatların məqsədi demokratik dəyərlərin təsbit olunması və gerçəkləşdirilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi və hazırlanmasıdır.

Hüquqi dövlət anlayışı özündə konstitusiya demokratik dövlət anlayışında mövcud olan əlamətləri birləşdirir. Lakin hüquqi dövlətin spesifik əlamətlərinin üzərində dayansaq hüquqi dövlət haqqında daha geniş, aydın təsəvvür yaratmış olarıq.

Bu prinsiplər əsasən, aşağıdakılardır:

1. Hüququn aliliyi prinsipi;
2. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi;
3. Həminin qanun qarşısında bərabərliyi;
4. Hüquq və azadlıqların üstünlüyü prinsipi;
5. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının real təminatı prinsipi.
6. Qarşılıqlı məsuliyyət, yəni şəxsin dövlət və dövlətin şəxs qarşısında məsuliyyəti;
7. Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi prinsipi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunan - «Azərbaycan hüquqi dövlətdir» formulasına belə dövlət quruculuğunun başlıca məqsədi, vəzifəsi və istiqaməti kimi baxmaq lazımdır.

Hüququn aliliyi prinsipi hüquqi dövlətin ən mühüm prinsipidir. Bu prinsip öz təzahürünü hər şeydən əvvəl qanunun aliliyində tapır. Başqa sözlə, ictimai həyatın bütün sferalarına aid olan əsas ictimai münasibətlər qanunqüvvəli aktlarla deyil, yalnız qanunla nizama salınmalıdır. Ölkəmizdə Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan qanundur. Konstitusiya tək cə qanunvericilik

sisteminin yox, eyni zamanda hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən Konstitusiya - dövlətin bütün ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsində

Konstitusiyanın əsas qanun kimi bir sıra özünəməxsus əlamətləri təsbit edilmişdir.

I. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

II. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir.

III. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır.

Hüquqi dövlətin növbəti prinsipləri - hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyi və insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü konstitusion quruluşun humanist əsası kimi qəbul edilir.

Azərbaycan

Respublikasının sosial dövlət kimi siyasətinin əsas istiqamətini insanın azad inkişafı və onun ləyaqətli həyatının təmin edilməsi şərtləri təşkil edir. bu da Konstitusiyanın I və II bölmələrində təsbit edilmişdir. Konstitusiyaya əsasən insanların sağlamlığı və əməyin müdafiəsi; əmək haqqının təminatlı minimum məbləğdə müəyyən edilməsi; ailələrin, analığın, atalığın və uşaqların, əlil və yaşlı vətəndaşların dövlət tərəfindən himayə edilməsinin təmin edilməsi; dövlət

təqaüdlərinin, yardımların və sosial müdafiənin digər təminatlarının müəyyən edilməsi və s. hüquqi dövlətin əsas prinsiplərini təşkil edir. Dünyəvi dövlət. Dövlətin bu xarakteristikası özündə onu ehtiva edir ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır, başqa sözlə, bunlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, bir-birilərinin işlərinə qarışmırlar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Azərbaycan dövlətinin dünyəvi dövlət xarakteristikası özünü aşağıdakı amillərdə göstərir. Birincisi, rəsmi, qanuniləşdirilmiş dinin mövcud olmaması - heç bir din məcburi müəyyən edilməmişdir. İkincisi, dinin dövlətdən ayrılması. Üçüncüsü, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi. Bu müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır və bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır, habelə dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Bununla belə, respublika qanunvericiliyi dini birliklər üçün aşağıdakıları müəyyən edir:

- dini birliklər qanuna uyğun olaraq öz fəaliyyətlərini qurur və həyata keçirir;
- dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifələrini icra

etmir;

- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə iştirak etmir;

- siyasi partiyaların və hərəkatların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maliyyə və digər yardım göstərmir.

Respublika idarəetmə forması. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi kursundan məlum olduğu kimi, dövlətin forması anlayışı özündə üç müstəqil elementi birləşdirir: idarəetmə forması, dövlət quruluşu forması və dövlət rejimi (siyasi rejim).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsi dövlətimizin başlıca əlamətlərini göstərməklə yanaşı onu, idarəetmə formasına görə respublika kimi təsbit etmişdir. Respublikanın başlıca əlamətləri - dövlət başçısının seçkilər vasitəsilə bu vəzifəni əldə etməsi və Konstitusiya ilə müəyyən olunmuş müddətdə öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsidir. Bu xüsusiyyətlər, respublikanı dövlət başçısı vəzifəsini tutmağın irsi xarakter daşdığı monarxiyadan fərqləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası dövlətimizi respublikanın hər hansı bir növünə (parlamentli, prezidentli, qarışıq) aid olduğunu birbaşa olaraq təsbit etmir. Dövlət başçısının konstitusion statusunun təhlili, onun hakimiyyətin

digər qolları, hər şeydən əvvəl parlamentlə qarşılıqlı fəaliyyəti ölkəmizdə prezidentli respublikanın mövcudluğu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Belə bir nəticəyə aşağıdakılar da əsas verir: prezident həm dövlət başçısı, həm də icra hakimiyyətinin başçısıdır; prezident ümumi, bərabər və birbaşa seçkilər nəticəsində xalq tərəfindən seçilir; hökumət parlament tərəfindən deyil,

prezident tərəfindən təşkil olunur, prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır və hesabat verir; hökumət parlament qarşısında deyil, prezident qarşısında istefa verir; prezidentin parlamenti buraxmaq səlahiyyəti yoxdur; parlamentin prezidentə impiçment tətbiq etmək səlahiyyəti var. Unitar dövlət quruluş forması. Hər bir dövlətdə onun dövlət quruluşunun forması əhəmiyyətli rol oynayır. Bu həmin dövlətin mahiyyəti, habelə dövlətlə onun tərkib hissələri (inzibati - ərazi vahidləri, muxtar təsisatlar, federasiya subyektləri) arasındakı münasibətlər ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində dövlət quruluşunun forması dövlət hakimiyyətini və onun həyata keçirilmə metodlarının mövcudluğunu möhkəmləndirir.

Dövlət quruluşu bir qayda olaraq ölkənin Konstitusiyasında və onun əsasında qəbul edilmiş digər normativ hüquqi akflarda təsbit olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (7-ci maddə) dövlət quruluşuna görə respublikamızı unitar dövlət kimi xarakterizə edir.

Dövlət rejimi. Dövlət rejimi - dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi metodlarını seçiyələndirən dövlət formasının ən fəal, dinamik hissəsidir. Dövlət rejimi avtoritar və demokratik olmaqla iki qrupa bölünür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bizim ölkəmizdə dövlət rejiminin konkret növünü müəyyən etməklə dövlətimizin dünyanın demokratik dövlətlərindən biri olduğunu sübut etdi. Konstitusiyanın 7-ci maddəsində birbaşa

olaraq Azərbaycan dövlətinin demokratikliyi təsbit edilir. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi; dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının seçilməsi və vaxtaşırı olaraq dəyişilməsi; insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyərlər kimi tanınması, onlara riayət edilməsi və təminatının dövlətin vəzifəsi hesab olunması; siyasi plüralizm; qanunvericiliyin əsası kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyinin müəyyən edilməsi dövlətimizin demokratikliyi sübut edən əsas amillərdən hesab olunur.

§7. İnsan və vətəndaşın hüquqi statusunun anlayışı və prinsipləri. İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları: sosial-iqtisadi və hüquqlar.

Vahid hüquqi statusa mənsub olan hər bir insanın hüquqlarının həcmi müəyyən dərəcədə, bu fərdin insan yoxsa, vətəndaş kimi çıxış etməsindən asılıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsas hüquq və azadlıqları «insanın» və «vətəndaşın» hüquq və azadlıqlarına bölməklə fərqləndirir.

Belə sual yarana bilər ki, bu cür fərqləndirmənin, insanın ikiləşdirilməsinin mənası nədir? Bu hər şeydən əvvəl vətəndaş cəmiyyətində şəxsiyyətin özünümüəyyən etməsini, özünürealizəsinə, onun hər hansı qanunsuz müdaxilədən muxtariyyətini və müstəqilliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Vətəndaş hüquqları fərdin dövlətlə münasibətlər sferasını əhatə edir.

Burada o, yəni fərd, təkcə öz hüquqlarının qanunsuz müdaxilədən müdafiə olunmasına deyil, həmçinin də dövlət tərəfindən onların həyata keçirilməsinə aktiv dəstək olunmasına ümid edir. Vətəndaşın statusu onun dövlətlə xüsusi hüquqi əlaqəsindən - vətəndaşlıq institutundan irəli gəlir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsi)

Vətəndaş hüquqlarından fərqli olaraq, insan hüquqları həmişə hüquqi kateqoriya kimi çıxış etmir, yalnız mənəvi və sosial kateqoriya kimi çıxış edir. İnsan hüquqlarına aşağıdakı əlamətlər xarakterikdir:

1. Onlar insanın təbii və sosial məzmunu əsasında meydana gəlir və inkişaf edir;
2. Obyektiv mövcud olur və dövlət tərəfindən tanınmasından asılı deyil;
3. İnsana doğulduğu andan məxsusdur;
4. Toxunulmazlıq, pozulmazlıq xarakterinə malikdir, təbii kimi qəbul edilir (hava, torpaq və su kimi);
5. Birbaşa qüvvəyə malikdir;
6. Ali nemət kimi tanınır;
7. Hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir;
8. İnsan və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsip və normalarını özündə əks etdirir;
9. Onların tanınması, riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin başlıca vəzifəsi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» adlanan III fəslinin bütün maddələri ardıcıl şəkildə yuxarıda göstərilən prinsiplər üzrə hüquq və azadlıqları fərqləndirir. Bu öz əksini

ayrı-ayrı maddələrdə müxtəlif ifadələrin təsbitində tapır. İnsan hüquqları haqda

söhbət gedən yerlərdə Konstitusiya «hər kəsin... hüququ vardır», «hər kəsə... təminat verilir», «hər kəs... bilər» və s. ifadələrdən istifadə edir. Bu cür ifadələrdən istifadə onu göstərir ki, göstərilən hüquq və azadlıqlar Azərbaycan Respublikası ərazisində olan, Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs olmasından asılı olmayaraq hər kəs üçün tanınır.

Burada belə bir formula diqqət yetirmək yerinə düşərdi: «hər bir vətəndaş insandır, hər bir insan hələ vətəndaş deyil». Odur ki, vətəndaşlar insan hüquqlarından tam həcmdə istifadə etdikləri halda, dövlətin vətəndaşı olmayan,

lakin dövlət ərazisində müvəqqəti olan və ya daimi yaşayan şəxslər, yəni əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yalnız qanunla nəzərdə tutulan hallarda vətəndaş hüquqlarından istifadə edə bilərlər. Bununla yanaşı, 52-57-ci maddələrdə göstərilmiş hüquqlar yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına məxsusdur. Bunlar, əsasən siyasi

hüquqlardır - vətəndaşlıq hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak

hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, müraciət etmək hüququ və sairədir.

Konstitusiyada yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının daşdığı

vəzifələr də göstərilib - Vətənə sədaqət (maddə 74), Vətəni müdafiə (maddə 76), Dövlət rəmzlərinə hörmət (maddə 75). Azərbaycan Respublikasından qovulmanın və ya xarici dövlətə verilmənin (ekstradisiya) qadağan edilməsi yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına şamil edilir (maddə 53) Subyektiv mənada hüquq şəxsin öz iradəsilə həyata keçirə bildiyi mümkündür davranış variantı, imkanındır. Vəzifə isə insanın obyektiv zəruri, məcburi davranışdır. Beləliklə, hüquq, azadlıq və vəzifələri ehtiva edən insan və vətəndaşın hüquqi statusu, insanların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinin tarazlaşdırılmış üsullarının yaradılmasına və fərdin cəmiyyətin və dövlətin normal münasibətlərinin qurulmasına məqsədyönlü şəkildə təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsində (ümumilik, ayrılmazlıq, pozulmazlıq və toxunulmazlıq prinsipləri), 25-ci maddəsində (bərabərlik prinsipi), 71-ci maddəsinin 1-ci hissəsində (dövlət müdafiəsi prinsipi), 71-ci maddəsinin 6-CI hissəsində (birbaşa qüvvədə olma prinsipi) in san vətəndaşın hüquqi statusunun əsas prinsipləri təsbit olunmuşdur. Şəxsi (mülki) hüquqların təyinatı vətəndaş cəmiyyətində fərdin azadlığını və muxtariyyətini təmin etməkdən, hər-hansı kənar qanunsuz müdaxilədən onun hüquqi müdafiəsini təşkil etməkdən ibarətdir. Mülki hüquqların üzvi əsası və əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, hər bir şəxsiyyətin inkişafının fərdi, daxili oriyentirlərinin üstünlüyünü təmin etsinlər.

İnsanın şəxsi mülki hüquq və azadlıqlarına, adətən bunlar aid edilir: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, mənzil toxunulmazlığı, hərəkət və yaşamaq yeri seçmək azadlığı, vicdan azadlığı, milli mənsubiyyətin və ünsiyyət vasitəsi olan dilin sərbəst seçim hüququ. Mahiyyət etibarilə hüquqların bu toplusu hər bir cəmiyyətin demokratik təşkilinin humanistik prinsiplərini ifadə etməklə şəxsiyyət azadlığının fundamental aspektlərini əhatə edir.

Siyasi hüquq və azadlıqlar vətəndaşın subyektiv hüquq və azadlıqlarının mühüm kateqoriyasıdır. Onlar, insanın (həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə) dövlətin ictimai-siyasi həyatında və idarə olunmasında iştirak etmək imkanı kimi

başda düşülür. Bununla da dövlətin vətəndaşdan təcrid olunması aradan qaldırılır. Vətəndaşların siyasi hüquqları bütün digər hüquqların həyata keçirilməsinin zəruri şərtidir, çünki onlar demokratik sistemin üzvi əsasını təşkil

edirlər və hakimiyyətin, özünü məhdudlaşdırmalı olduğu dəyərlər kimi çıxış edirlər. Dövlətin təbiətini müəyyən edən faktor, hakimiyyətə nəzarət vasitəsi, demokratik rejimin qiymətləndirici meyarı kimi çıxış edən siyasi hüquq və

azadlıqlar mədəni cəmiyyətin məcburi elementləridir. Hüquq ədəbiyyatında onların aşağıdakı bölgüsü həyata keçirilir:

1. Dövlətin və onun orqanlarının təşkili və fəaliyyətində nümayəndəli və birbaşa demokratiyanın müxtəlif formaları ilə iştirak etmək üzrə hüquqlar (seçki hüquqları, petisiya hüququ);

2. Cəmiyyətin həyatında aktiv iştirak üzrə hüquqlar (söz və mətbuat azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, birləşmək hüququ).

Şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq siyasi hüquq və azadlıqların məqsədi insanın muxtariyyətini təmin etməkdən deyil, siyasi prosesin aktiv iştirakçısı kimi təzahür etməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu kateqoriya hüquqların dəyərliliyi ondan ibarətdir ki, onlar dövlət və vətəndaş arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün şərait yaradılmasına xidmət edirlər.

Sosial-iqtisadi hüquqlar (mədəni hüquqlarla yanaşı) fərdin sosial-iqtisadi həyat şəraitinin saxlanılmasına və normativ şəkildə müəyyən edilməsinə aiddirlər, insanın iş və məişət, məşğulluq, həyat səviyyəsi, sosial müdafiəsi sahəsində vəziyyətini müəyyən edirlər. Onların həcmi, həyata keçirilməsi səviyyəsi xeyli dərəcədə dövlətin iqtisadiyyatından və ehtiyatlarından asılıdır və

buna görə də onların həyata keçirilməsinin təminatları, siyasi hüquqlar və mülki

hüquqlarla müqayisədə daha az inkişaf etmişdilər.

İnsan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq sosial-təminat hüquqlarının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- insan həyatının müəyyən - sosial-iqtisadi sahəsinə şamil edilməsi;
- əsas müddələrdə məsləhətverici, «qeyri-ciddi» təriflərin verilməsi (məsələn, «layiqli həyat», «ədalətli və uyğun həyat şəraiti»);
- sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsinin iqtisadi və ehtiyatların vəziyyətindən asılı olması.

Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlətin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatlar həyata keçirsin, iqtisadi inkişafın proses və faydasına öz xalqının iştirakını təmin etsin, öz resurslarını hamının bu hüquqdan bərabər imkanlarla istifadəsini təmin etməklə istifadə etsin. İqtisadi hüquqlar insana təsərrüfat fəaliyyətinin əsas faktorlarına sərbəst sərəncam vermək imkanını təmin edirlər. Bunlara aiddirlər: əmək hüququ, mülkiyyət hüququ, təsərrüfatçılıq (azad sahibkarlıq) hüququ, tətillər hüququ və s. Bundan başqa, işə götürənlər və işçilər kollektiv müqavilə bağlamaq hüququna,

öz maraqlarının müdafiəsi üçün milli və beynəlxalq təşkilatlarda müstəqil

birdəşmək hüququna malikdirlər. Sosial hüquqlar insana layiqli yaşam səviyyəsini və sosial müdafiəni təmin edirlər. Bu kateqoriya hüquqlardan ən mühümü, sosial sığorta, pensiya təminatı və tibbi xidməti ehtiva edən sosial təminata olan hüquqdur. Mədəni hüquqlar insanın mənəvi inkişafına təminat verir, hər fərdə siyasi, mənəvi, sosial və mədəni tərəqqinin faydalı iştirakçısı olmağa kömək edir. Bu hüquqlara aiddirlər: təhsil hüququ, cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək hüququ, yaradıcılıq hüququ, elmi tərəqqi və onun praktiki tətbiqi nəticələrindən istifadə etmək hüququ.

§8. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı

Vətəndaşlıq məfhumu hələ qədim Afina və Romada tətbiq olunmuşdur. Burada vətəndaşlıq azad insanlara məxsus idi. Orta əsrlərdə isə vətəndaşlıq məfhumu təbəəliklə əvəz olundu.

Konstitusiyamızın 52-ci maddəsində və «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 1998-ci il 30 sentyabr qanununun 1-ci maddəsində göstərilir: «Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır». Qarşılıqlı hüquq və vəzifələr şəxs və dövlət arasındakı daimi siyasi və hüquqi əlaqədən irəli gəlir. Siyasi əlaqə, siyasi hakimiyyətin təşkilində vətəndaşın iştirakı və onun siyasi hüquq və azadlıqlara malik olması ilə izah olunmalıdır. Vətəndaşla dövlət arasında hüquqi əlaqə daimidir. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə yalnız müvəqqəti hüquqi əlaqədə olur. Dövlət həm əcnəbiləri, həm də vətəndaşları müdafiə edir. Lakin vətəndaşları əcnəbilərdən onun dövlətlə siyasi əlaqəsinin olması fərqləndirir. Əcnəbilərin siyasi sahədə hüquqları məhdudlaşdırılır. Deməli, vətəndaşlıq dedikdə, şəxsin

dövlətə mənsubiyyəti, şəxslə dövlət arasında onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan daimi siyasi hüquqi əlaqə başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq Konstitusiyada və qanunda müəyyən olunmuş prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər vətəndaşlıqla bağlı münasibətləri tənzimləyən, qanunvericiliklə müəyyən olunan rəhbər müddəalardır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının prinsiplərinə daxildir.

I. Vətəndaşlığın müstəqil müəyyən olunması. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxslər özləri öz vətəndaşlıqlarını müəyyən edirlər. Şəxs istənilən vaxt vətəndaşlıqdan imtina edə bilər. «Azərbaycan

Respublikası vətəndaşlığı haqqında qanun»un V maddəsinə görə aşağıdakı şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarıdır:

- 1) bu qanunun qüvvəyə mindiyi gündək Azərbaycan Respublikasının qeydiyyatında olan vətəndaşlar;
- 2) 1992-ci il yanvarın 1-dək vətəndaşlığı olmayan, lakin qeydiyyatda olan şəxslər. Burada şərt var. Həmin şəxslər qanun qüvvəyə mindiyi gündən bir il müddətində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilmək haqqında ərizə ilə müraciət etsinlər;
- 3) 1988-ci ildən 1992-ci ilədək Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qaçqınlar;
- 4) bu qanuna əsasən vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslər.

II. Vahid vətəndaşlıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası öz vətəndaşının digər dövlətlər qarşısında vətəndaşlıqdan irəli gələn öhdəliklərini tanımır, amma digər dövlətlərin vətəndaşlığını əldə etmək hüququnu tanıyır. Böyük dövlətlər çox vaxt ikili vətəndaşlıq prinsipini tanıyır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının vətəndaşlığı haqqında qanunvericiliyi ikili vətəndaşlığı tanıyır. Amma o şərtlə ki, həmin dövlətlə Rusiya arasında müqavilə bağlansın. Xırda dövlətlər isə ikili vətəndaşlığı tanımır. Çünki onlar ehtiyat edirlər ki, bu böyük dövlətlərə onların daxili işlərinə qarışmasına imkan yarada bilər.

III. Bərabər vətəndaşlıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlığın əldə edilməsi üsulundan və əldə olunması müddətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar bərabərhüquqludur.

IV. Vətəndaşlıqdan məhrumetmənin yolverilməzliyi prinsipi.

Vətəndaşlıqdan məhrumetmə əslində insan və vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması deməkdir.

V. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikası ərazisindən qovulmasının və ya xarici dövlətə verilməsinin yolverilməzliyi. Bu prinsip vətəndaşın dövlət hakimiyyətinin təzyiqindən qorunmasını ifadə edir. Heç kəs Azərbaycan Respublikası vətəndaşını dövlət ərazisindən qova bilməz.

VI. Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına Azərbaycan Respublikasının himayəçilik prinsipi. Bu prinsip qismən formal xarakter daşıyır. Çünki yalnız böyük dövlətlər bu imkana malikdirlər. Faktiki olaraq, xırda dövlətlər böyük dövlətlər ərazisində yaşayan vətəndaşlarına himayəçilik edə bilmir.

VII. Vətəndaşlığın saxlanması. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxs Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında hansı müddətə

yaşamasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığını saxlayır.

VII. Vətəndaşlıqla bağlı beynəlxalq normaların üstünlüyü. Yeni Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlərlə vətəndaşlıqla əlaqədar müqavilələr bağlaya bilər. Bu müqavilələrlə milli hüquq arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında qanun»a görə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı aşağıdakı qaydalarla yaranır:

- doğulduqda;
- vətəndaşlığa qəbul edildikdə;
- beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar olduqda.

Vətəndaşlığın əldə edilməsi yollarına aşağıdakılar daxildir:

1) filimasiya (vətəndaşlığın anadangəlmə əldə edilməsi).

Burada iki prinsip var:

- 1) ius sanguini - qan hüququ;
- 2) ius soli - torpaq hüququ.

Avropa dövlətlərində ius sanguini əsas götürülür. Yeni burada vətəndaşlıq şəxsin mənşəyi ilə əlaqələndirilir. Şəxs hansı dövlətin vətəndaşından doğulubsa

həmin dövlətin vətəndaşı sayılır. Bu prinsip Roma hüququndan qalıb.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan

Respublikasının vətəndaşlarından - doğulmuş şəxs Azərbaycan

Respublikasının vətəndaşıdır. Deməli, bizdə də ius sanguini əsas götürülür.

Lakin Konstitusiya həmçinin ius solini vətəndaşlığın əldə olunması üsulu kimi tanıyır.

2) naturalizasiya (vətəndaşlığın şəxsi vəsatətlə əldə edilməsi). Bu bir qədər müəkkəb qaydadır. Burada müxtəlif şərtlər var ki, onlara əsasən, şəxs dövlətin vətəndaşlığını əldə edir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmək üçün şəxs:

- **ən azı 5 il Azərbaycanda daimi yaşamalı;**
- **Azərbaycan dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim etməli;**
- **Azərbaycan dövlətinin mənafeələrinə uyğun gəlməlidir.**

3) optasiya (yaranmış ikili vətəndaşlıqdan birinin seçilməsi).

4) transfert (ərazilər dəyişərkən, yeni bir dövlətdən digərinə keçərkən həmin ərazidə yaşayan əhalinin vətəndaşlığının müəyyən olunması).

Optasiya bir şəxsin yaranmış ikili vətəndaşlığını müəyyən edirsə, transfert hamıya aid edilir.

4) vətəndaşlığın bərpası - reinteqrasiya. Yeni şəxs müəyyən

səbəbdən öz vətəndaşlığını itirib, sonra bərpa etmək istəyirsə, vətəndaşlıq bərpa olunur. Reintegrasiya naturalizasiyaya bənzəsə də irəli sürülən tələblərin sadəliyi ilə ondan fərqlənir. Naturalizasiya yeni vətəndaşlığın əldə olunmasıdır. Reintegrasiya isə itirilmiş vətəndaşlığın bərpasıdır. Reintegrasiya daha tez baş verir, şəxsin vəsatət qaldırması əsas götürülür. Naturalizasiyada isə artıq qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif şərtlər var.

Vətəndaşlıq aşağıdakı üsullarla xitam oluna bilər:

- 1) vətəndaşlıqdan çıxma;
- 2) vətəndaşlığı itirmə və s.

Vətəndaşlıqdan çıxmaya denaturalizasiya da deyirlər. Bu zaman şəxs vətəndaşlıqdan çıxmaq barədə vəsatət qaldırır və prezidentin sərəncamı ilə vətəndaşlıqdan çıxır. Bununla vətəndaşlıq xitam olunur. Şəxs bu hərəkətinin səbəblərini göstərməlidir. Əgər şəxsin dövlət və ya hərbi xidmətlə bağlı öhdəlikləri varsa, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq, məhkum olunubsa, mülki

hüquqi şəxslər və dövlət qarşısında öhdəlikləri varsa, onun vəsatəti qəbul olunmur. Bütün bunlar aradan qaldırılsa, şəxsin vəsatətinə baxılır.

Hüquq ədəbiyyatında əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı üç rejim fərqləndirilir:

- 1) milli rejim;
- 2) daha əlverişli rejim;
- 3) xüsusi rejim.

Hazırda əcnəbi hər hansı bir dövlətin vətəndaşı olub, başqa dövlət ərazisində yaşayan şəxslərə deyilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxs isə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədi olmayanlardır. Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayanların hüquqi statusu təqribən üst-üstə düşür. Yalnız bir fərq var: əcnəbini yarana biləcək mübahisədə himayə edəcək dövlət var, vətəndaşlığı olmayan şəxsi isə yoxdur.

MÖVZU 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QANUNVERİCİLİK, İCRA VƏ MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ.

P L A N

- 1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətləri və fəaliyyətinin əsasları.**
- 2. Milli Məclis deputatının hüquqi statusu.**
- 3. Qanunvericilik prosesi.**

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Konstitusiya statusunun əsasları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçilməsi və edilməsi qaydaları.

5. Məhkəmə hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin müstəqil qolu kimi.

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətləri.

Hakimiyyət bölgüsü mexanizmində ən əsas vasitə hakimiyyətin bölünməsinə təmin edən elementlər - səlahiyyətlərdir. Məhz bu səlahiyyətlərin bir-birinə olan münasibətindən, onların həcmindən asılı olaraq hakimiyyət bölgüsünün mövcud olub olmadığını demək olar. Ona görə də hakimiyyət bölgüsünü analiz edərkən, əsas diqqət onlara yetirilməlidir.

Hakimiyyət bölgüsünün elementləri bu və ya digər hakimiyyət budağına aid edilən bütün səlahiyyətləri əhatə etmir. Buraya məhz o səlahiyyətlər aiddir ki, hakimiyyət budaqlarının bir-birinə təsir etməsi, bir-birinin fəaliyyətinə müdaxilə etməməsi və nəzarət etməsini təmin edir.

Bu səlahiyyətlər istisnasız olaraq məhz hakimiyyət bölgüsü mexanizminin həyata keçirilməsi naminə müdaxilə imkanını təmin etməlidir. Başqa sözlə, bu səlahiyyət mütləq digər

hakimiyyət budağına yönəlməli, ən başlıcası onun fəaliyyət sahəsinə təsir etməyə imkan

verməlidir. Lakin iş sadəcə olaraq bununla bitmir. Ayrı-ayrı hakimiyyət budaqlarının bölgüsüsisteminə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək üçün onların formalaşdırılması əsaslarını, təyinatını müəyyən edən normalar da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hakimiyyətin bölünməsi ilə əlaqədar səlahiyyətlər yalnız bir hakimiyyət budağına münasibətdə kəskin fərqləndirməklə təsbit edilmişdir. Bu da qanunverici hakimiyyəti həyata keçirən Milli Məclisdir. Milli Məclisin səlahiyyətinə aid edilən məsələlər 94 və 95-ci maddələrdə öz əksini tapmışdır. 95-ci maddə Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər adlanır və burada bu və ya digər şəkildə icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə müdaxilə etməyə imkan verən məsələlər əks olunmuşdur. Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər içərisində 1-5-ci bəndlər istisna olmaqla yerdə qalan bütün məsələlərin həlli üçün qərar qəbul edilir

95-ci maddəyə görə Milli Məclis prezidentin təqdim etdiyi hərbi doktrinanı, dövlət büdcəsini təsdiq edir, Baş nazirin təyin olunmasına razılıq verir, yuxarı instansiya məhkəmələrinin - Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin, apelyasiya məhkəmələrinin hakimlərini vəzifəyə təyin edir, Baş prokurorun təyin olunmasına və vəzifədən kənarlaşdırılmasına razılıq verir,

beynəlxalq müqavilələri, Milli Bankın İdarə Heyətinin üzvlərini təsdiq edir. Bundan başqa qanunverici orqan Nazirlər kabinetinə etimad, prezidentin impiçment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırılması, prezidentin müraciətinə əsasən müharibə və sülhə razılıq verilməsi, ordunun təyinatı ilə bağlı olmayan işlərə cəlb edilməsi məsələlərinə razılıq verir

O cümlədən, Milli Məclis Baş nazirin vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verir. İcra hakimiyyətinin Milli Məclisin fəaliyyətinə müdaxilə etməsinə imkan verən əsas səlahiyyət promulqasiya - qanunları imzalamaq və dərc etmək, habelə veto qoymaq hüququdur. Bu maddənin II hissəsində isə nəzərdə tutulur ki, Milli Məclis 83 səs çoxluğu ilə qəbul olunan qanunları 95 səs çoxluğu, 63 səs çoxluğu ilə 45 qəbul olunan qanunları isə 83 səs çoxluğu ilə qəbul edərsə, belə qanunlar təkrar səsvermədən sonra qüvvəyə minir. Qanunlar isə Milli Məclisin hər sessiyası zamanı qəbul olunur və hər biri də mütləq prezident tərəfindən imzalanmalıdır. Bu isə icra hakimiyyətinə böyük imkanlar verir.

Məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti müəyyən mənada qanunverici hakimiyyətdən asılıdır. Məhz qanunverici hakimiyyət məhkəmə quruluşu, hakimlərin statusu, məhkəmə icraatı və s. ilə bağlı məsələləri nizama salır.

Konstitusiyanın 86-cı və 2003-cü il 27 may tarixli «Azərbaycan Respublikasının Seçkilər Məcəlləsi»nin 171-ci maddəsinə görə Milli Məclis deputatları seçkilərinin nəticələrini Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi yoxlayır və təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin əsasları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7 və 81-ci maddələrinə görə Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir. Milli Məclis 125 deputatdan ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Milli Məclisin deputatları majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hər çağırışının səlahiyyət müddəti 5 ildir.

Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclis öz fəaliyyətində aşağıdakı prinsipləri üstün tutur:

- aşkarlıq;
- siyasi plüralizm, çoxpartiyalılıq;
- məsələlərin sərbəst müzakirə və müstəqil həll olunması.

Milli Məclisin iclaslarının məcmusu Milli Məclisin sessiyaları adlanır.

Milli Məclis hər il iki növbəti sessiyaya yığılır:

- 1) yaz sessiyası - martın 1-dən mayın 31-dək davam edir;
- 2) payız sessiyası - sentyabrın 30-dan dekabrın 30-dək davam edir.

Növbədən kənar sessiyaları isə Milli Məclisin sədri Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin və ya Milli Məclisin 42 deputatının tələbi əsasında çağırır. Əgər bu sessiyalar deputatların tətill dövründə çağırılsa, bu zaman tətill dayandırılır və deputatlar məzuniyyətdən geri çağırılır. Növbəti və növbədənənar sessiyalar dövründə Milli Məclis iclaslar keçirir. Növbəti çağırışın I iclasını ən qocaman deputat açır, seçilmiş deputatların siyahısını oxuyur. O, sədr seçilənədək I iclası aparır. I iclasda hesablayıcı komissiya, sonra isə sədr seçilir və bununla da I iclas işini bitirir. Sədrin seçilməsi üçün onun 63 deputatın səsini alması tələb olunur. Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclisin iclasları ayda 2 dəfədən az olmayaraq keçirilir. İclasların günü və saatını Milli Məclisin sədri təyin edir. Əgər 83 deputat iclasda iştirak edirsə, iclas səlahiyyətli hesab olunur. Milli Məclisin iclasları açıq, aşkarlıq şəraitində keçirilir və kütləvi informasiya vasitələri ilə işıqlandırılır. İclaslar qapalı keçirilə bilər. Bu haqda qərar qəbul olunmalıdır. Bunun üçün deputatların sadə səs çoxluğu tələb olunur. Milli Məclisin iclaslarında Respublika Prezidenti, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri və sədrin dəvətilə başqa şəxslər iştirak edə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi aşağıdakı daimi komissiyaları yaradır:

- 1) Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri daimi komissiyası;
 - 2) Təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri daimi komissiyası;
 - 3) İqtisadi siyasət daimi komissiyası;
 - 4) Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya məsələləri daimi komissiyası;
 - 5) Aqrar siyasəti daimi komissiyası;
 - 6) Sosial siyasət daimi komissiyası;
 - 7) Regional məsələlər daimi komissiyası;
 - 8) Elm və təhsil məsələləri daimi komissiyası;
 - 9) Mədəniyyət məsələləri daimi komissiyası;
 - 10) İnsan hüquqları daimi komissiyası;
 - 11) Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyası.
- Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclisin deputatlarından müvəqqəti komissiyalar

yaradıla bilər. Müvəqqəti komissiyaların fəaliyyəti Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarlarla müəyyənləşdirilir.

Deputatın səlahiyyət müddəti, adətən seçkilərdən sonra başlanır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 84-cü maddəsinə görə, deputatın səlahiyyət müddəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin çağırışının səlahiyyət müddəti ilə məhdudlaşır. Milli Məclisin hər çağırışının səlahiyyət müddəti 5 ildir. Deputatlıqdan çıxanların yerinə yeni seçkilər keçirilərsə, yeni seçilən

deputatın səlahiyyət müddəti deputatlıqdan çıxanın qalan səlahiyyət müddəti ilə məhdudlaşır. 87-ci maddəyə görə, deputatların səlahiyyətləri Milli Məclisin yeniçağırışının ilk iclas günü bitir. Milli Məclisin deputatlıqdan çıxanların yerinə yeni seçkilər Milli Məclisin səlahiyyət müddətinin bitməsinə 120 gündən az müddət qalarsa, keçirilmir. Milli Məclis 83 deputatın səlahiyyətləri təsdiq olunduqda səlahiyyətli hesab olunur.

Qanuna görə deputatın aşağıdakı səlahiyyətləri var:

- Milli Məclisin iclaslarında iştirak etmək;
- Milli Məclisin orqanlarına seçmək və seçilmək;
- qanunvericilik təşəbbüsünü həyata keçirmək;
- deputat sorğusu vermək;
- məlumat almaq və yaymaq;
- toxunulmaz olmaq;
- Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş hallarda şahid qismində ifadə verməkdən imtina etmək;
- vəzifəli şəxslər tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmək.

Qanuna görə deputat aşağıdakı formalarda fəaliyyət göstərir:

- 1) Milli Məclisin iclaslarında iştirak edir;
- 2) komissiyaların işində iştirak edir;
- 3) Milli Məclisin sədrinin, komissiyaların tapşırıqlarını yerinə yetirir;
- 4) deputat sorğuları verir;
- 5) seçicilərlə iş aparır.

Konstitusiyanın 89-cu maddəsinə görə, Milli Məclisin deputatı aşağıdakı hallarda mandatdan məhrum edilir:

- seçkilər zamanı səsələrin düzgün hesablanmadığı aşkar olunduqda;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxdıqda və ya başqa dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə;
- cinayət törətdikdə və məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olduqda;
- dövlət orqanlarında vəzifə tutduqda, din xadimi olduqda, sahibkarlıq, kommersiya və başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olduqda (elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla);
- özü imtina etdikdə.

Deputat öz səlahiyyətlərini daimi icra edə bilmədikdə və qanunda nəzərdə tutulmuş digər hallarda onların səlahiyyətləri itirilir. Bu haqda qərarın qəbul olunma qaydası qanunla müəyyən olunur. Belə ki, 1996-cı il 17 may tarixli

qanuna görə bu barədə intizam komissiyası rəy verir. Rəyə Milli Məclis növbəti iclasında baxır. Milli Məclis bu məsələyə bir qayda olaraq səlahiyyətlərinin itirilməsi qaldırılan deputatın iştirakı ilə baxır. Tələb olunan səs çoxluğu ilə bu haqda qərar qəbul olunur.

Qanuna görə deputatın vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- deputat öz vəzifələrini icra edərkən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, Azərbaycan Respublikasının mənafələrini qorumalı, konstitusiyaya və qanunları rəhbər tutmalı, deputat etikasını gözləməlidir;
- deputat Milli Məclisin iclaslarında və üzvü olduğu komissiyanın iclaslarında iştirak etməlidir. Üzürsüz səbəbdən 30 dəfə icaslarda iştirak etməyən deputat 63 səs

çoxluğu ilə deputat mandatından məhrum edilə bilər;

- deputat qanunazidd hərəkətlərə, adına xələl gətirə biləcək davranışa, insanın

şərəf və ləyaqətini alçaldan kobud, təhqiramiz sözlər və hərəkətlərə yol verməməli, başqalarını bu cür hərəkətlər etməyə çağırmamalıdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının toxunulmazlığına yalnız Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə xitam verilə bilər.

3. Qanunvericilik prosesi

Qanunvericilik, hüquqyaratma fəaliyyətinin əsas, ən mühüm formasıdır. Qanunvericilik fəaliyyəti dedikdə, ali dövlət hakimiyyəti orqanının qanunlar qəbul etməyə yönəldilmiş fəaliyyəti başa düşülür.

Qanunvericilik fəaliyyəti qanunvericilik prosesi vasitəsilə reallaşır. Parlament qanunvericilik fəaliyyətini yerinə yetirərkən qanunvericilik prosesinə ciddi əməl edir, çünki qanunvericilik prosesinin pozulması qəbul edilmiş qanunun qeyri-legitimliyinə səbəb olur.

Qanunvericilik prosesi, istənilən hüquqi proses kimi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Qanun layihəsi və ya qanun təklifinin verilməsi (qanunvericilik təşəbbüsü);
- 2) Qanun layihəsinə parlament palataları və komitələrində (komissiyalarında) baxılması;
- 3) Qanunun qəbul edilməsi;

4) Qanunun sanksiyalaşdırılması, promulqasiya və dərc edilməsi Qanunvericilik prosesinin ilkin mərhələsi qanunvericilik təşəbbüsüdür.

Qanunvericilik təşəbbüsü - səlahiyyətli subyektin qanun layihəsi və ya qanuna dair təkliflərin parlamentin səlahiyyətli orqanına rəsmi surətdə təqdim edilməsidir. Qanun layihəsi və qanuna dair təkliflər arasında fərq hərfi mənada

özünü göstərir. Subyektin qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olması o deməkdir ki, parlament həmin subyekt tərəfindən təklif olunmuş qanun layihəsinə mütləq baxmalıdır. Onun qəbul edilməsi isə zəruridir. Parlament müvafiq olan qanun layihəsini olduğu kimi qəbul etməyə borclu deyildir və ola bilər ki, onu bütünlüklə və digər formada qəbul etsin. Konstitusiyanın 96-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik təşəbbüsü hüququ (qanun layihələrinin və başqa məsələləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim etmək hüququ) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğuna və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə mənsubdur və onlar tərəfindən qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə verdiyi qanun və ya qərar layihələri müzakirəyə təqdim olunmuş şəkildə çıxarılır və iki ay ərzində səsə qoyulur. Qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olanlar sistemində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatları xüsusi yer tutur. Belə ki, deputat mandatını qazanmış hər bir şəxs xalqın adından danışır və səs verir, xalqın hakimiyyətini ifadə edir. Prezidenti qanunları ona təqdim olunmuş gündən başlayaraq 56 gün ərzində imzalayır. Qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin etirazını doğurarsa, o, qanunu imzalamayıb, öz etirazı ilə birlikdə göstərilən müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə qaytara bilər. Konstitusiya qanunları Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən

imzalanmazsa, qüvvəyə minmir.

Həmin komissiya məsələyə 10 gün müddətində baxır, aşağıdakı qərarlardan birinin qəbul olunmasını təklif edir:

- qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təklif etdiyi dəyişikliklərlə qəbul edilsin;
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qanunun məqsədə uyğun olmaması barədə təklifi qəbul edilsin;
- qanun qəbul edilmiş redaktədə saxlanılsın.

Bu barədə Prezidentə dərhal məlumat verilir.

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Konstitusiya statusunun əsasları

Müasir sivilizasiya, həyatın digər sahələrində olduğu kimi dövlət quruculuğu sahəsində də əldə edilən yeni-yeni nailiyyətlərlə xarakterizə edilir.

İdarəetmə forması kimi prezidentli respublika ilk dəfə 1787-ci il-də ABŞ-ın

Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Lakin dövlətin funksiyalarının hakimiyyət orqanları arasında bölüşdürülməsi bir anlığa baş verməmişdir. ABŞ-da təsis olunmuş prezidentlik institutu özünün nəzəri əsasını hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsindən götürmüşdür.

Hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsi də ilk dəfə XVIII əsrdə Monteskyö tərəfindən irəli sürülmüşdür. Monteskyö hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsini irəli sürərkən o nöqtəyindən çıxış edirdi ki, «harada hakimiyyət ciddi şəkildə bölüşdürülməyibse, orada azadlıq ola bilməz».

Müxtəlif dövlətlərdə prezidentlik institutu ayrı-ayrı dövrlərdə idarəetmə formasından asılı olaraq tətbiq olunmuşdur.

Prezidentlik institutu dövlətçiliyimizin inkişafı tarixində qısa müddəti əhatə edir. Respublikamızda prezidentlik institutu 1990-cı ilin may ayında təsis edilmişdir, sonradan, yəni

1991-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən «Azərbaycan Respublikası Prezident seçkiləri haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Bununla belə, respublikamızda prezidentlik institutu müasir konstitusion təcrübəni, milli ənənələri, bütün dünyada, habelə Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzvləri ölkələrində siyasi reallıqları nəzərə almaqla daha əlverişli modeli seçməklə tətbiq edilir. Bununla əlaqədar olaraq müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyət prezident institutuna verilir.

Respublikamız keçmiş SSRİ respublikaları içərisində prezident institutunu ilkin olaraq təsis etmişdir. Əlbəttə, prezident institutunun səmərəliliyinin artırılmasında prezidentin şəxsi keyfiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktında dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə əsaslanması təsbit edilmişdir. 13-cü maddənin III hissəsində deyilirdi: «Ali icra hakimiyyəti Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Azərbaycan Respublikası prezidentinə məxsusdur».

Buradan göründüyü kimi, ali icra hakimiyyətinin dövlət başçısı - prezidentə məxsusluğu artıq hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyətlərin dəqiq bölüşdürülməsini zəruri edirdi. Bu da öz növbəsində yeni Konstitusiyanın qəbulu ilə həyata keçirilməli idi.

Məlumdur ki, 12 noyabr 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edildi. Konstitusiyanın 8-ci maddəsi «Azərbaycan dövlətinin başçısı» adı altında verilmişdir. Burada deyilir: «Azərbaycandövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir». Həmçinin Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində və 99-cu maddəsində qeyd olunur ki, «Azərbaycan

Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə mənsubdur».

Konstitusiyanın bu müddəələrindən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həm dövlət başçısıdır və həm də icra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur.

Prezident ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə dövləti təmsil edir; Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir; Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir. O, dövlət müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır. Qeyd olunan bu funksiyalar dövlət başçısı üçün tarixən xarakterik olan bütün əlamətləri əhatə edir. Bununla yanaşı, Konstitusiyanın 7 və 99-cu maddələrinə görə Prezident, həmçinin, icra hakimiyyətini həyata keçirir. Deməli, Azərbaycan Respublikasında Prezident həm dövlət başçısıdır, həm də icra hakimiyyəti ona mənsubdur. Prezidentin hüquqi statusunun əsaslarını ilk növbədə onun səlahiyyətlərinin məcmusu təşkil edir.

Prezidentin səlahiyyətlərini şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar.

I. Milli Məclisin fəaliyyəti ilə bağlı səlahiyyətlər. Bura daxildir:

- 1) Prezident Milli Məclisə seçkiləri təyin edir;
- 2) qanunvericilik təşəbbüsü hüququnu həyata keçirir;
- 3) qanunları imzalayır və dərc etdirir, veto hüququndan istifadə edir. Bu promulqasiya adlanır. Bəzi dövlətlərdə (Məsələn, Peruda) qanunu prezidentlə birgə parlamentin sədri də imzalayır. Bizdə də 90-cı illərin əvvəllərində belə bir məsələ ortaya qoyuldu, amma sonra aradan qalxdı. Çünki 1995-ci il Konstitusiyası bunu təsdiq etmədi;
- 4) Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin namizədliyini Milli Məclisə təqdim edir;
- 5) Baş prokurorun namizədliyini Milli Məclisə təqdim edir;
- 6) Milli Məclisin razılığı ilə Baş Naziri vəzifəyə təyin edir;
- 7) Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir;
- 8) Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinasını Azərbaycan Respublikası Milli

Məclisinin təsdiqinə verir.

II. Hökumətin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan səlahiyyətlər. Bura daxildir:

- 1) Prezident Baş Naziri təyin edir;
- 2) Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir;
- 3) hökumət üzvlərini vəzifəyə təyin və azad edir;
- 4) Nazirlər Kabinetinin iş qaydasını təsdiq edir;
- 5) Nazirlər Kabinetinin təqdim etdiyi dövlət büdcəsini təsdiq üçün Milli Məclisə təqdim edir;
- 6) Nazirlər Kabinetinin istefası haqqında qərar qəbul edir.

III. Xarici siyasət, milli təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində olan səlahiyyətlər.

Bura daxildir:

- 1) ölkənin daxili və xaricində ölkəni təmsil edir;
- 2) Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir; Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə diplomatik nümayəndəliklərinin açılması haqqında Milli Məclisə təqdimat verir;
- 3) Xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir;
- 4) dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələri bağlayır;
- 5) dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və denansasiyası üçün Milli Məclisə təqdim edir;
- 6) silahlı qüvvələrin ali baş komandanıdır; silahlı qüvvələrin ali komanda heyətini (Müdafiə Naziri, onun müavinləri və baş qərargah rəisini) vəzifəyə təyin və azad edir;
- 7) Milli Məclisin razılığı ilə fəvqəladə və hərbi vəziyyət elan edir;
- 8) Milli Məclisin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır;
- 9) ölkənin hərbi doktrinasını təsdiq edir;
- 10) Təhlükəsizlik Şurasını yaradır.

IV. Müvafiq hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və sair məsələlərlə bağlı səlahiyyətlər. Bura aiddir:

- 1) Prezident icra hakimiyyəti orqanlarının Konstitusiyaya, qanunlara və onun fərmanlarına zidd olan qərarlarını ləğv edir;
- 2) Prezident icra hakimiyyəti orqanları arasında baş verən münaqişələrin nizama salınması üçün razılaşdırıcı proseduradan istifadə edir;

3) insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını və dövlətin suverenliyini, ərazi

bütövlüyünün qorunması ilə əlaqədar tədbirlər görür;

4) referendum təyin edir;

5) icra başçılarını vəzifəyə təyin və azad edir;

6) vətəndaşlıq məsələlərini həll edir;

7) fəxri fərmanlarla təltif edir, fəxri adlar verir.

Seçkilər təyin olunduqdan sonra seçki komissiyaları yaradılır. Onlara aşağıdakılar aiddir:

1) Mərkəzi Seçki Komissiyası;

2) dairə seçki komissiyaları;

3) məntəqə seçki komissiyaları.

Seçki Məcəlləsinə görə prezident seçkiləri Azərbaycan Respublikasının ərazisini əhatə edən vahid seçki dairəsi üzrə keçirilir. Seçicilərin səs verməsinin keçirilməsi və səsələrin hesablanması təşkil etmək üçün seçki məntəqələri yaradılır.

Konstitusiyaya görə, Prezident seçkilərinin yekunları haqqında məlumatı, səsvermə günündən sonra 14 gün ərzində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi rəsmən elan edir. Bundan sonra 3 gün ərzində prezident and içir və rəsmi olaraq vəzifəyə qəbul olunur. And içdiyi gündən prezident, səlahiyyətlərinin icrasına başlayır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müddətinə görə prezidentin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

səlahiyyətləri yeni seçilmiş Prezidentin and içməsi ilə xitam olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Prezidentin səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl xitamı da nəzərdə tutulmuşdur.

Prezidentin səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl xitamı aşağıdakı hallarda baş verir:

a) Prezident istefa verdikdə;

b) səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdikdə;

c) Konstitusiya ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada vəzifəsindən kənarlaşdırıldıqda;

Prezidentin səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl xitam edilməsində üç subyekt iştirak edir:

prezident, Milli Məclis, Konstitusiya Məhkəməsi.

5. Məhkəmə hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin müstəqil qoludur

Hər bir demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti hüquqi dövlətin əsas prinsipi olan «hakimiyyət bölgüsü» əsasında təşkil edilir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində bu prinsip əks olunmuşdur: Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

- **qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;**
- **icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur; məhkəmə hakimiyyətini**
- **Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.**

Hər bir hakimiyyət qolu demokratik cəmiyyətdə müəyyən rolunu yerinə yetirir. Demokratik cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolu isə müxtəlif hüquqi mübahisələrdə Konstitusiyada, qanunlarda, qanun qüvvəli aktlarda və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hüququn aliliyini təmin etməkdir. Beləliklə, məhkəmə hakimiyyəti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən, hüquq qaydasını cinayət və digər hüquq-pozmalardan mühafizə edən və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi çərçivədən kənara çıxmasına nəzarət edən dövlət hakimiyyətinin bir qoludur. Dövlət hakimiyyətinin bir qolu olmaq etibarilə məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin bütün əlamətlərinə malikdir. Buraya aşağıdakı əlamətləri aid etmək olar:

- a) dövlət hakimiyyətinin universallığı, yeni qərarların hamıya şamil olunması;
- b) dövlət hakimiyyətinin xüsusi aparat vasitəsilə həyata keçirilməsi;
- c) dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdə məcburiyyət monopoliyasına malik olması; ç) dövlət hakimiyyətinin suverenliyi.

Bütün bunlarla yanaşı məhkəmə hakimiyyəti müəyyən spesifik əlamətlərlə digər hakimiyyət qollarından fərqlənir:

- a) məhkəmə hakimiyyətinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada yaradılmış xüsusi orqan - məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi;
- b) məhkəmə hakimiyyətinin məhkəmə iclaslarında işlərə baxılıb həll edilməsi yolu ilə həyata keçirilməsi;
- c) məhkəmə hakimiyyətinin qanunla müəyyən edilmiş prosessual formada həyata keçirilməsi;
- ç) onun fəaliyyətinə xüsusi nəzarət sisteminin olması.

Məhkəmə hakimiyyətinin spesifik əlamətlərinə aşağıdakıları da aid edirlər: məhkəmə hakimiyyətinin məqsədləri, demokratizm prinsipləri əsasında məhkəmələrin təşkili, məhkəmə hakimiyyətinin qanun əsasında həyata keçirilməsi, konkret işlərə baxılması nəticəsində məhkəmə tərəfindən dövlət məcburiyyətinin tətbiqi.

Digər hakimiyyət qolları ilə yanaşı məhkəmə hakimiyyəti bir sıra müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Məhkəmə hakimiyyətinin əsas və həmişə mövcud olan funksiyası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsidir. Bu, «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində də təsbit olunur. Həmin maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin həyata

keçirilməsinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinə görə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsip və şərtləri aşağıdakılardır:

1. Hakimlər işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən, və qanuna müvafiq baxırlar.

2. Hər hansı bir şəxs tərəfindən və hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyyət qoyulması, qanuna zidd təsir, hədə və müdaxilə edilməsi yolverilməzdir.

3. Ədalət mühakiməsi vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.

4. Bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır.

5. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilmir.

6. Məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir.

7. Məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində hər kəsin müdafiə hüququ təmin olunur.

8. Ədalət mühakiməsi təqsirsizlik prezumpsiyasına əsaslanır.

9. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən yeni qanunvericilik aktları - Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1997-ci il 10 iyun tarixli «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanun, «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» 1997-ci il 21 oktyabr tarixli və 2003-cü il 23 dekabr tarixli qanunlar Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin yeni strukturunu

müəyyən etdi. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- a) konstitusiyaya nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmə orqanı;
- b) ümumi məhkəmələr.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» 23 dekabr 2003-cü il qanunu ilə onun səlahiyyətinə aid edilmiş işlərə baxır. Bu orqan Azərbaycan Respublikasının ən yuxarı məhkəmə orqanıdır və əsas vəzifəsi Konstitusiyanın aliliyini təmin etməyə yönəlmişdir. Ümumi məhkəmələrin sistemi və səlahiyyəti «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunda göstərilmişdir. Qanunun 19-cu maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemində daxil olan aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirir:

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi;
- hərbi məhkəmələr;
- ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi;
- yerli iqtisad məhkəmələri;
- beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Həmin maddəyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi

daxilində qanunla müəyyən edilmiş qaydada digər məhkəmələr də yaradıla bilər. Bütün

demokratik konstitusiyalar fəvqəladə məhkəmələrin yaradılmasını qadağan edir. Təsadüfi

deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında»

qanuna müvafiq olaraq fəvqəladə məhkəmələrin və qanunla nəzərdə tutulmayan qaydada məhkəmənin yaradılması qadağandır.

MÖVZU 4. MÜLKİ HÜQUQUN PREDMETİ VƏ MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ.

P L A N

- 1. Mülki hüququn anlayışı və sistemi. Mülki qanunvericilik.**
- 2. Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı, növləri və məzmunu.**
- 3. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri və obyektləri.**
- 4. Əqdlər.**
- 5. İddia müddəti.**

1. Mülki hüququn anlayışı və sistemi. Mülki qanunvericilik.

Mülki hüququn anlayışı və sistemi. Mülki hüquq - milli hüququn mühüm bir sahəsi olub, əmtəə-pul və digər əmlak münasibətlərini, habelə bunlarla əlaqədar olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edir. Bu münasibətlər mülki-hüquqi tənzimetmənin predmetini təşkil edir.

Mülki hüququn tətbiqi sferası çox genişdir. O, yalnız əmtəə-pul münasibətlərini deyil, həm də mülkiyyət münasibətlərini, dövrüyyə iştirakçılarının alqı-satqı, əmlak kirayəsi, borc, podrat, habelə komissiya, tapşırıq, saxlama və s.

bu kimi müqavilə münasibətlərini nizama salır. Bura, həmçinin, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi, əsassız varlanma nəticəsində əldə edilənlərin qaytarılması, əqli mülkiyyət, vərəsəliklə bağlı münasibətlər də aiddir. Bütün bunlar indiki dövrdə - bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mülki hüququn rolunun daha da artmasına səbəb olur.

Göstərilən ictimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənziminin özünəməxsus metodu var. Hüquq nəzəriyyəsiindən məlum olduğu kimi hüququn ictimai münasibətlərə təsiri üsulları və vasitələri hüquqi tənzimetmənin metodu adlanır.

Bu və ya digər hüquq sahəsinin metodu həmin sahə ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterindən, cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdən, müvafiq ictimai münasibətlərin iştirakçılarının vəziyyətindən asılıdır. Hüquqi tənzimləmə məqsədlərinə uyğun olaraq subyektlərin lazımi davranışını təmin edən bu vasitələrin məcmusu bu və ya başqa hüquq sahəsinin metodunu

səciyyətləndirir. Mülki hüququn metodu - ictimai münasibətləri mülki-hüquqi tənzimetmə metodudur.

İctimai münasibətləri mülki-hüquqi tənzimetmə metodu dedikdə, mülki münasibətləri tənzim edən normalarda nəzərdə tutulan forma, üsul və fəndlərin

məcmusu başa düşülür. Mülki hüququn (predmeti də daxil olmaqla) digər hüquq

sahələrindən fərqləndirilməsi məhz bu metodun aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- 1) Tərəflərin bərabərliyi;
- 2) Tərəflərin münasibətin məzmununu müəyyən edən sərbəstliyi (dispozitivliyi);
- 3) Tərəflərin təşəbbüskarlığı;
- 4) Münasibətlərin bir qayda olaraq iddia qaydasında müdafiəsi;
- 5) Tərəflərin əmlak məsuliyyəti.

Subyektlərin hüquq bərabərliyinə əsaslanan, əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edən mülki hüquq normaları nizamsız vəziyyətdə deyil, müəyyən sistemdə düzülüşlər. Mülki hüquq institutlarının müəyyən məntiqi ardıcılıqla düzülüşünə mülki hüququn sistemi deyilir. Mülki hüquq institutu dedikdə isə, eyni cinsli münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Məsələn, mülkiyyət münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının məcmusu mülkiyyət hüququ institutu adlanır.

Mülki hüququn sistemi obyektiv surətdə formalaşmışdır və mülki hüququn predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

Digər müstəqil hüquq sahələri kimi mülki hüququn sistemi də iki hissədən - ümumi və xüsusi hissələrdən ibarətdir. Mülki hüququn predmetinə daxil olan saysız-hesabsız ictimai münasibətlərin ümumi xüsusiyyətləri onların hüquqi tənzimləmə vahidliyini, bu münasibətlərin konkret növlərinin spesifik əlamətləri isə onların hüquqi tənzimləmə differensiasiyasını qabaqcadan müəyyən edir. Ümumi hissəyə elə normalar və müddəalar daxildir ki, onlar ümumi xarakter daşıyır və bütün hüquq institutları, yaxud onların çoxuna eyni dərəcədə

tətbiq edilir. Buraya mülki hüququn predmetini, vəzifələrini, onun əsas prinsiplərini, mülki hüquq üzrə hüquq münasibətlərini müəyyən edən bölmələr, habelə şəxslər (fiziki və hüquqi), əşya hüququ, o cümlədən mülkiyyət hüququ, əqdlər, müddətlər və öhdəliklər haqqında ümumi müddəalar daxildir. Mülki hüququn ümumi hissəsinin normaları sayəsində fiziki və hüquqi şəxslər arasında, habelə onların öz aralarında, fəaliyyətin bütün sahələrində - sənaye, nəqliyyat, tikinti, ticarət, məişət, kənd təsərrüfatı, sahibkarlıq, əqli fəaliyyət və digər sahələrdə əmlak münasibətlərinin eyni cür tənzimlənməsi həyata keçirilir. Mülki hüquqla tənzim olunan ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı növlərini və qruplarını nizama salan normalar mülki hüququn xüsusi hissəsinə təşkil edir. Xüsusi hissə özündə məzmunca müxtəlif mülki hüquq normalarını birləşdirir. Bu normalar mülki hüquq institutlarında qruplaşdırılır. Mülki hüquq institutu özündə müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir hissəsinə

tənzim edən normaları birləşdirir. Xüsusi hissəyə müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər - alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama, əmlak kirayəsi, icarə, borc, lizinq, podrat, tapşırıq, və s.; qanundan əmələ gələn öhdəliklər - özgə işlərini tapşırıqsız aparma, əsassız varlanma; mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər, habelə vərəsəlik hüququnu müəyyən edən bölmələr daxildir. Bura, həmçinin, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə olan hüquqlar - müəlliflik hüququ, kəşf hüququ, ixtira, səmərələşdirmə təkliflərinə və sənaye nümunələrinə olan hüquqları əks etdirən normalar aiddir.

Mülki qanunvericilik (mülki hüququn mənbələri). Mülki hüquq normalarının, vahidliyi və differensiasiyası nəzərə alınmaqla qruplaşdırılması öz

ifadəsini mülki hüququn mənbələri hesab edilən müxtəlif hüquqi normativ aktlarda tapır. Özündə əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edən,

mülki hüquq normalarmı əks etdirən aktların məcmusuna mülki qanunvericilik deyilir. Mülki Məcəllənin 2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir.

Mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquqi vəziyyətini, mülkiyyət hüququnun və başqa əmlak hüquqlarının əmələ gəlməsi əsaslarını və həyata keçirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir, müqavilə və digər öhdəlik münasibətlərini, habelə sair əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı olan

şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Ailə, əmək münasibətləri, təbii ehtiyatlardan istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar ilə bağlı münasibətlər, əgər ailə, əmlak, torpaq, təbiəti mühafizə, müəlliflik və digər xüsusi qanunvericilikdə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericilik və başqa hüquqi aktlar ilə tənzimlənir.

Mülki hüququn mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası tutur. Konstitusiyada mülkiyyət və onun formaları, vətəndaşların mülkiyyət və əqli mülkiyyət hüququ,

şəxsi və mənzil toxunulmazlığı, sağlamlığın qorunması, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, azad sahibkarlıq, zərərin ödənilməsinə tələb etmək və s. hüquqları, həmçinin, onların həyata keçirilməsi təminatlarını müəyyən edən məsələlər öz

əksini tapmışdır. Konstitusiyadan sonra mülki hüququn mənbələri içərisində Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Mülki Məcəlləsi

başlıca yer tutur. 74 fəsildən və 1325 maddədən ibarət olan bu Məcəllənin ümumi hissəsində (1-566-cı maddələr) mülki hüququn ümumi və prinsiplial müddəaları təsbit olunmuş, xüsusi hissədə (567-1325-ci maddələr) isə öhdəlik hüququnun bütün növləri müvafiq ardıcılıqla verilmiş, vərəsəlik hüququnun ümumi və xüsusi hissəsini tənzim edən normalar sistemləşdirilmişdir.

Vəzifələri mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləməkdən, onların hüquqlarını və qanuni mənafeələrini müdafiə etməkdən, fiziki şəxslərin şərəfini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu, şəxsi həyatının və şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi hüququnu qorumaqdan, mülki dövriyyəni təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaqdan ibarət olan bu Məcəllənin əsas məqsədi üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövriyyənin azadlığını onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin etməkdir.

Mülki hüququn mənbələrinə həm də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları da daxildir. Lakin Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi bütün aktlar deyil, yalnız mülki münasibətlər sahəsində qəbul etdiyi qərar

və sərəncamlar mülki hüququn mənbəyini təşkil edir. Bu aktlarla əsasən, 76

təşkilatlar arasındakı əmlak münasibətləri nizama salınır. Bundan başqa, digər

dövlət orqanlarının verdiyi aktlar da mülki hüququn mənbəyi sayılır və mülki münasibətləri nizama salır. Məsələn, Milli Bankın instruksiyası ilə kredit və hesablaşma münasibətləri, Nəqliyyat Nazirliyinin qaydaları və başqa aktları ilə sərnişinlərin və yüklərin daşınması və s. münasibətlər nizama salınır.

Mülki hüquq normaları, həmçinin, yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının qərarlarında öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasının bütün qanunları kimi mülki qanunlar da dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir (əgər qanunda başqa müddət göstərilməyibsə).

Mülki qanunların geriye qüvvəsi yoxdur, yəni mülki qanunlar ondan əvvəl yaranan münasibətlərə tətbiq edilmir. Mülki Məcəllənin 7-ci maddəsinə əsasən,

qanunla birbaşa nəzərdə tutulmuş hallarda mülki qanunvericiliyin geriye qüvvəsi

ola bilər. Mülki hüquq subyektlərinə ziyan vurarsa və ya onların vəziyyətini pisləşdirsə, mülki qanunvericiliyin geriye qüvvəsi ola bilməz. Mülki hüquq

normaları, onların ləğv olunması və ya qanun qaydasında dəyişdirilməsi ilə öz qüvvəsini itirir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunları respublikanın bütün ərazisində qüvvədədir. Mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlar Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində maneəsiz həyata keçirilə bilər və hökmən mühafizə edilməlidir.

Mülki qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslər üçün qüvvədədir. Mülki qanunvericiliklə

müəyyənləşdirilmiş qaydalar, əgər qanunda ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə də tətbiq olunur. Xarici vətəndaşların və hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki hüquqi vəziyyətinin müəyyən dilməsində beynəlxalq müqavilələrin böyük əhəmiyyəti var. Məhkəmələr tərəfindən qəbul edilən aktlar heç bir hüquq norması yaratmadığı, dəyişdirmədiyi və xitam etmədiyi üçün mülki hüququn mənbəyi də hesab edilmir. Bu aktların ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar mülki qanunvericilikdəki boşluğu doldurur və qərarların qanuna uyğun qəbul edilməsini təmin edir. Mülki qanunvericilikdə boşluq o deməkdir ki, müəyyən məsələ hüquq vasitəsilə həll edilməlidir, lakin qanunvericilikdə onun hüquqi cəhətdən həlli nəzərdə tutulmayıb.

Məhkəmə mübahisəli məsələni həll edərkən qanunvericilikdəki boşluğu aşkar edərsə, özü onu həll edə bilməz. Bu halda o, qanunverici orqana yeni norma qəbul etmək haqqında müvafiq təqdimat verməlidir. Qanunla müəyyən edilmiş hallarda məhkəmə konkret işi qanunun analogiyası (yunanca analogia -uyğunluq, oxşarlıq), yaxud hüququn analogiyası əsasında həll edə bilər.

Mülki Məcəllənin 11-ci maddəsinə əsasən, mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılaşması ilə birbaşa tənzimlənmədikdə və onlara tətbiq edilə bilən işgüzar adət olmadıqda həmin münasibətlərə, əgər bu,

onların mahiyyətinə zidd deyildirsə, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki qanunvericilik normaları tətbiq edilir (qanunun analogiyası).

Oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normaları olmadıqda tərəflərin hüquq və vəzifələri mülki qanunvericilik prinsipləri əsas götürülməklə tənzimlənir (hüququn analogiyası). Hüququn analogiyası tətbiq edilərkən ədalət, insaf və mənəviyyət tələbləri nəzərə alınmalıdır. Mülki hüquqları məhdudlaşdıran və ya məsuliyyət müəyyənləşdirən mülki qanunvericilik normalarının analogiya üzrə tətbiqinə yol verilmir.

2. Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı, növləri və məzmunu

Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı və xüsusiyyətləri. Müxtəlif səpkili normativ aktlarda ehtiva olunan mülki hüquq normalarının tənzim etdiyi əmlak və şəxsi qeyri - əmlak xarakterli ictimai münasibətlər mülki hüququn predmetini təşkil edir. İctimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənzim etmə mexanizminin açılmasında mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı mühüm rol oynayır. İctimai münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə tənzim edilməsi nəticəsində onlar hüquqi forma əldə edir və mülki hüquq münasibətləri təşəkkül

tapır. Mülki hüquq münasibətləri - mülki hüquq normaları ilə nizama salınan bu

və ya digər münasibətlər deyil, məhz həmin ictimai münasibətlərdir. Mülki hüququn predmetinə həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri daxildir. Əmlak münasibətlərinin mülki hüquqla tənzim edilməsi nəticəsində mülki əmlak hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri də, bu münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə nizama salınması nəticəsində formalaşır.

Mülki hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlərə mülki hüquq münasibətləri deyilir. Eyni anlayış şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri üçün də xasdır. Hüquqi tənzim etmə hər hansı bir yeni ictimai münasibətin əmələ gəlməsinə deyil, mülki hüquq münasibətlərinin növlərindən biri olan və artıq mövcud olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə müəyyən forma verməsinə səbəb olur.

Mülki hüquq münasibətlərini digər ictimai münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt çoxluğunun olması və bu subyektlərin bir-birinə qarşı münasibətdə bərabər olması;
- 2) Mülki hüquq münasibəti subyektlərinin münasibətin məzmununu müəyyən etməkdə sərbəstliyi;
- 3) Mülki hüquq münasibətlərinin obyekt çoxluğunun olması;
- 4) Mülki hüquq münasibətlərinin əmələgəlmə əsaslarının müxtəlifliyi;
- 5) Mülki hüquq münasibətlərinin pozulması nəticəsində məsuliyyətin əmlak xarakteri daşması;
- 6) Mülki hüquq münasibətlərinin müdafiəsinin bir qayda olaraq iddia qaydasında olması.

Beləliklə, bütün bu xüsusiyyətləri ümumiləşdirməklə mülki hüquq münasibətlərinə belə bir geniş anlayış vermək olar: subyektləri bir-biri ilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə əlaqədar olan, subyektlərin bərabərliyinə, sərbəstliyinə və məsuliyyətinə əsaslanan, pozularkən bir qayda olaraq iddia

qaydasında müdafiə olunan, əmtəə-pul formasında olan əmlak münasibətləri və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin məcmusuna mülki hüquq münasibətləri deyilir. Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifatı (növləri). Mülki hüquq münasibətləri bir sıra əsaslara görə tənifləşdirilir: Maddi məzmununa görə mülki

hüquq münasibətləri 2 yerə bölünür:

1. Əmlak münasibətləri;
2. Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri.

Mülki hüquq münasibətlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə bölgüsü onunla xarakterizə olunur ki:

1. Əmlak münasibətləri iqtisadi dəyərə malik olan münasibətlədirsə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri maddi məzmununa, iqtisadi dəyərə malik olmayan münasibətlərdir;
2. Əmlak münasibətlərindən fərqli olaraq, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri vətəndaşların və ya təşkilatların qeyri-əmlak marağına xidmət edir;
3. Əmlak münasibətlərində hüquq varisliyinə yol verilsə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində hüquq varisliyinə yol verilmir.

Mülki hüquq münasibətləri içərisində ən çox rast gəlinəni əmlak münasibətləridir. Təşkilatların, habelə vətəndaşların mülki hüquqları və vəzifələri

əksər hallarda əmlak xarakterli olur.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri 3 qrupa ayrılır:

1. Şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq münasibətləri;
2. Yaradıcı fəaliyyəti özündə cəmləşdirən hüquq münasibətləri;
3. Təşkilati hüquq münasibətləri.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri özündə qeyri-əmlak xarakterli cəhətləri birləşdirir ki, həmin cəhətlər insanla bağlıdır. Məsələn, ad, şərəf, ləyaqət və s.

Yaradıcı fəaliyyəti özündə cəmləşdirən hüquq münasibətləri bu münasibətlər içərisində mühüm yer tutur. Bu münasibətlərin özünəməxsusluğu

onun məzmunu və obyektini araşdırılarkən aydın olur. Bu mülki hüquq münasibətlərinin obyektini şəxsiyyətin mənəvi, yaradıcı fəaliyyətidir. Bura elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aiddir.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri içərisində təşkilati mülki hüquq münasibətləri mühüm yer tutur. Təşkilati hüquq münasibətləri əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri ilə əlaqədardır. Çox zaman onlar arasında hüquqi əlaqələrin reallaşmasına xidmət edir. Bu cür münasibətlərə misal olaraq, nümayəndəliyi (təmsilçiliyi) göstərmək olar.

Hüquqların həyata keçirilməsi ilə mülki hüquq münasibətləri əşya və öhdəlik hüquq münasibətlərinə bölünür. Əşya münasibətləri bu və ya digər subyektlərin - təbii obyektlər, istehsal vasitələri, əməyin nəticələrinə malik olması ilə bağlı olan münasibətlərdir. Onların hamısı öz-özlüyündə, birinci, subyektin ona məxsus olan əşyaya, ikinci, onun və digər şəxslər barəsində bu əşyaya olan münasibətlərini təşkil edir. Əşya münasibətlərinin bu cür ikili təbiəti prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Şəxsin əşyaya olan münasibəti normal istehsalı müəyyən edən şərtidir. İstehsal o vaxt maksimum effektiv olur ki, istehsalçı əşyaya sahiblik etsin, ondan istifadə etsin və onun üzərində sərəncam versin.

Əmlak münasibətlərinin hüquqi xarakterindən danışsaq, onu deməliyik ki, əşya sahibi əmlaka öz şəxsi əmlakı kimi yalnız kənar şəxslərin müdaxiləsinin qarşısı alındıqdan sonra münasibət göstərə bilər. Öhdəlik münasibətləri - əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə bağlıdır. Əgər səlahiyyətli şəxsin marağının təmin edilməsi üçün vəzifə daşıyan şəxslərin fəal hərəkəti tələb olunarsa bu cür hüquq münasibətləri öhdəlik münasibətləri adlanır. Məsələn, satıcı, satdığı əşyanın qiymətini alıcıdan tələb etməyə haqlıdır. Burada alıcının fəal hərəkət etməsi tələb olunur. Bu münasibətlər təbiətən müxtəlifdir. Onların ən böyük qrupu əmlakın sahibliyə, istifadəyə və sərəncama verilməsinə səbəb olan müqavilələr əsasında, müəyyən bir hissəsi isə iştirakçılar arasında hər hansı razılığın olmadığı hallarda yaranır. Onlara ziyanvurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər və s. misal ola bilər. Hüquqi məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri sadə və mürəkkəb hüquq münasibətlərinə bölünür. Əgər bir tərəfdə hüquq, digər tərəfdə vəzifə varsa, bu cür hüquq münasibətlərinə sadə və yaxud birtərəfli hüquq münasibətləri deyilir. Məsələn, borc müqaviləsindən yaranan münasibətlər və s. hər iki tərəfdə hüquq və vəzifələrin olduğu münasibətlərə mürəkkəb və yaxud ikitərəfli hüquq münasibətləri deyilir. Alqı-satqı, əmlak kirayəsi və s. müqavilələrdən əmələ gələn münasibətlər buna misal ola bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitamının əsasları. - Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi (dəyişməsi, xitamı) əsasını hüquqi faktlar təşkil edir. Hüquqi faktlar dedikdə, hüquq normasında nəzərdə tutulan və hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam edilməsinə səbəb olan həyati hallar başa düşülür. Lakin faktların hamısı deyil, yalnız müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan hüquqi əhəmiyyətli faktlar hüquqi faktdır.

Hüquqi faktlar üçün üç əsas hal xarakterikdir:

- 1) hüquqi fakt - bizim şüurumuzdan, düşüncəmizdən asılı olmayan real gerçəklikdir;
- 2) hüquqi fakt - mülki hüquq normalarında nəzərdə tutulur. Məhz bu normalar onun hüquqi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirir;
- 3) hüquqi fakt - hansı faktların mülki hüquq normaları əsasında müəyyən nəticəyə gəlməsini müəyyən edir.

Hüquqi nəticəyə səbəb olan hüquqi faktlar üç dərəcəyə (kateqoriyaya) bölünür:

1. Hüquq yaradan hüquqi faktlar;
2. Hüquq dəyişən hüquqi faktlar;
3. Xitamverici hüquqi faktlar.

Hüquq yaradan hüquqi faktlar mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur. Buna alqı-satqı müqaviləsini misal göstərmək olar. Burada, alıcıda aldığı əşyaya mülkiyyət hüququ yaranır. Adətən, hüquq yaradan hüquqi faktlarda subyektə hüquq ilk dəfə verilir.

Hüquq dəyişən faktlar o hüquqi faktlara deyilir ki, burada fakt mütləq hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu cür faktlara borcun tələb edilməsinin güzəşti və ya başqa şəxsə keçirilməsini misal göstərmək olar.

Mülki

hüquq münasibətlərinin dəyişməsi təkcə bu münasibətlərin subyektiv tərkibində

deyil, həm də obyektlərinin, məzmununun dəyişməsində özünü göstərir.

Məsələn, əmlak kirayəsi (icarə) müqaviləsinə əsasən, kirayəçi (icarəçi) əşyanı itirərsə, onun dəyərini ödəməlidir.

Xitamverici hüquqi faktlar elə faktlardır ki, burada mövcud hüquq normaları əsasında mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilir. Mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür olur.

Məsələn, mülkiyyət hüququ olan obyektin məhvi, sıradan çıxması, hüquq münasibətlərinə girən iştirakçılardan birinin ölməsi, borclunun borcu ödəməsi və s. Mülki hüquqi nəticələrin baş verməsi üçün tələb olunur ki, onları yaradan şərait qanunla müəyyən olunsun. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin

14-cü maddəsində deyilir: «Mülki hüquqlar və vəzifələr mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsaslardan, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasında, mülki qanunvericiliyin prinsiplərinə görə mülki hüquqlar və vəzifələr doğuran hərəkətlərindən əmələ gəlir». Hüquqi nəticələr müxtəlifdir.

Məsələn, insanın doğulması faktı ilə onun mülki hüquq qabiliyyəti yaranır,

vətəndaşın 18 yaşına çatması ilə o, tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir, iddianın irəli sürülməsi iddia müddətinin axımını kəsir.

Hüquqi faktların daha çoxsaylı qrupunu mülki hüquq münasibət-ərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitamı ilə bağlı vəziyyətlər (əsaslar) təşkil edir (MM-nin 14-cü maddəsinin 2-ci hissəsi). Həmin əsaslara əqdlər, müqavilələr, səlahiyyətli orqanların verdiyi aktlar, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin yaradılması, başqa şəxsə zərər vurulması, əsassız varlanma və s. daxildir. Qanun mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam olunmasını çox vaxt bir vəziyyətlə deyil, hüquqi və ya faktiki tərib adlanan hüquqi faktların məcmusu ilə əlaqələndirir. Məsələn, vəsiyyətnaməyə görə vərəsə üç hüquqi faktın yaranması ilə miras əmlakına sahib olur: vəsiyyətnamənin tərtib olunması, vəsiyyət edənin ölümü, mirasın qəbul edilməsinə razılığın olması.

Yaratdığı hüquqi nəticələrdən və insanların iradəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq hüquqi faktlar təsnifləşdirilir. Mülki qanunvericilikdə hüquqi faktların iki növü fərqləndirilir.

1. Hadisələr;

2. Hərəkətlər.

İnsanların iradəsi ilə əlaqəsi olmayan hüquqi faktlara hadisələr deyilir.

Hadisələrə insanın anadan olması, onun təbii ölümü, zəlzələ, ildırım çaxması və s. misal ola bilər. O hadisələr hüquqi əhəmiyyət kəsb edir ki, onların baş verməsi hüquqi nəticələrə səbəb olur. Məsələn, insanın anadan olması, valideynlərin uşağı saxlamaq və tərbiyə etmək vəzifəsini əmələ gətirir, yaxud insanın ölməsi, bir hüquqi fakt kimi vərəsələr arasında hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur və s.

Mülki hüquqda hadisələr də iki qrupa bölünür:

1. Mütləq və yaxud fors-major hadisələr;

2. Nisbi hadisələr.

Mütləq hadisələr elə hadisələrdir ki, onların yaranması və inkişafı insanın iradəvi fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı deyil. Məsələn, zəlzələ, vaxtın keçməsi və s. Nisbi hüquqi hadisələr insanların fəaliyyəti nəticəsində yaranır, ancaq bu hərəkətdən asılı olmayaraq inkişaf edir. Məsələn, yanğın, insan ölümü, insanın

doğulması və s. Hərəkətlər insanların iradəvi hərəkətlərinin, yəni şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi olan həyati faktlardır. Qanun isə onları müəyyən hüquqi nəticə ilə əlaqələndirir. Hüquqi faktların əksəriyyətini hərəkətlər təşkil edir. Hərəkətlər də öz növbəsində hüquqauyğun və hüquqazidd hərəkətlərə bölünür.

Hüquqauyğun hərəkətlər o hərəkətlərə deyilir ki, onlar hüquq normalalarının (qanunun) tələbləri ilə üst-üstə düşür, heç bir halda qanuna zidd olmur. Qanun əsasında bağlanmış bütün mülki-hüquqi əqdlər alqı-satqı, dəyişmə və s. müqavilələr belələrindəndir.

Hüquqauyğun hərəkətlərdən fərqli olaraq, hüquqazidd hərəkətlər hüquq pozuntusuna səbəb olan hərəkətlərdir. Öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, başqasının mülkiyyətinə ziyan vurulması və s. hüquqazidd hərəkətlərə misal ola bilər. Hüquqazidd hərəkətlər hüququ pozan şəxs üçün xoşagəlməz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bu hərəkətlər hüquq normaları və cəmiyyətin mənafeyinə

zidd olduqlarına görə mülki hüquqi məsuliyyət yaradır.

Mülki hüquq münasibətlərinin məzmunu və forması.

Digər hüquq münasibətlərində olduğu kimi mülki hüquq münasibətləri də öz strukturuna görə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- 1) məzmun və forma;
- 2) subyektlər;
- 3) obyektlər.

İctimai münasibətlərin mülki hüquqi tənzimi prosesində onların iştirakçılarına verilən subyektiv hüquq və vəzifələr, mövcud olan hüquq münasibətləri çərçivəsində onların gələcək davranışlarını qabaqcadan müəyyən edir. İstənilən ictimai münasibət kimi, mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində formalaşır.

3. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri və obyektləri

Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri. Fiziki şəxslər. Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçılarında bu münasibətlərin subyektləri deyilir, Mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərinə fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, dövlət və

inzibati-ərazi qurumları daxildir. İstənilən ictimai münasibət kimi mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasında əmələ gəlir. İnsanlar bu hüquq münasibətlərində həm ayrıca fərd, həm də mütəşəkkil kollektivlər şəklində

çixış edirlər. Mülki qanunvericilikdə bu ayrıca fərdlər fiziki şəxs adlandırılır.

Hüquq subyektliyi - şəxsin (subyektin) hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olması üçün onun sosial-hüquqi imkanını əks etdirir. Hüquq subyektliyinin yaranması, dəyişməsi və xitamı təkcə insanın anadan olması, inkişafı və ölümü

faktı ilə deyil, həm də sosial şəraitin müəyyən kompleksi ilə əlaqədardır.

Şəxsin

hüquq subyektliyinə malik olması üçün maddi və hüquqi təminat lazımdır.

Hüquq subyektliyi, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin məcmusunu təşkil edir. Hüquq qabiliyyəti dedikdə, subyektin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki hüquq vəzifələri daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Fəaliyyət qabiliyyəti isə subyektin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətidir. Mülki hüquq subyektliyi mülki hüquq münasibətlərinin müxtəlif iştirakçıları üçün eyni deyildir. Vətəndaşlarda bu ümumi, hüquqi şəxslərdə xüsusi, dövlət üçün isə universal xarakter daşıyır.

Hüquq subyektliyini subyektiv hüquqla eyniləşdirmək olmaz. Onun mahiyyəti «hüquqda» deyil, qabiliyyətdə əks olunur. Hüquq subyektliyi ilə subyektiv mülki hüquq arasında fərq ondan ibarətdir ki, əgər birincisi subyektin hüquq əldə etmək qabiliyyətini göstərsə, ikincisi subyektin qanunla müəyyən olunmuş davranış ölçüsüdür. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 24 - 42-ci maddələrində mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərindən biri olan fiziki şəxslərdən bəhs edilir. Fiziki şəxslər dedikdə, tək cə respublika vətəndaşları deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də başa düşülür. Respublikamızda mülki hüquq qabiliyyətinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq qabiliyyəti bütün fiziki şəxslər üçün eyni dərəcədə tanınır və real surətdə təmin edilir. Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir. Bəzi normalar hələ doğulmamış uşağın hüquqlarının qorunduğunu nəzərdə tutur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 25.3-cü maddəsinə əsasən, vərəsə olmaq hüququ maya bağlandığı andan əmələ gəlir, bu hüququn həyata keçirilməsi isə yalnız doğumdan sonra mümkündür. Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa xüsusi mülkiyyətdə əmlaka malik olmaq, yaşayış yeri seçmək, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin, kəşflərin, ixtiraların, səmərələşdirici təkliflərin müəllifi olmaq, ümumiyyətlə respublika ərazisində istədiyi kimi hərəkət etmək və s. hallar daxildir.

Respublika qanunvericiliyinə uyğun olaraq fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətindən məhrum edilməsi yolverilməzdir.

Fiziki şəxslərin mülki hüququn subyektli sifətində çıxış etməsi üçün mülki hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı, fəaliyyət qabiliyyətinə də malik olması vacibdir. Fəaliyyət qabiliyyətinin olub-olmaması hüquq qabiliyyətinin məzmununa təsir göstərmir. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxs hüquq qabiliyyətini tam saxlayır. Bütün vətəndaşlar eyni ölçüdə fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyil. Qanun insanın intellektual, iradəvi və yetkinlik səviyyəsini, onun öz hərəkətlərini başa düşmək və onlara rəhbərlik etmək qabiliyyətini nəzərə

alaraq fəaliyyət qabiliyyətinin müxtəlif dərəcələrini müəyyən edir. Fiziki şəxsin fəaliyyət

qabiliyyətindəki fərq qanunvericilik tərəfindən yaş və tibbi əsaslara görə müəyyən olunur. Fiziki şəxsin mülki hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti, o, yetkinlik yaşına, yəni on səkkiz yaşına çatdıqda tam həcmdə əmələ gəlir. Bu cür şəxslər hüquqlar əldə etməkdə və həyata keçirməkdə, öz üzərinə müvafiq vəzifələr qoymaq və onları icra etməkdə, habelə öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaqda müstəqildir. Şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması bir sıra sosial və psixoloji hallardan asılıdır.

7 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların (azyaşlıların) fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. 7 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların

məhdud fəaliyyət qabiliyyəti vardır. Mülki qanunvericilik bu yaşda olan şəxslərin

də aşağıdakı qruplarını fərqləndirir:

1) 7 yaşından 14 yaşınadək olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər;

2) 14 yaşından 18 yaşınadək olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər.

Mülki Məcəllənin 29-cu maddəsinə əsasən xırda məişət xarakterli əqdlər istisna olmaqla, 14 yaş tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanların əvəzinə

əqdləri onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər.

14 yaş tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanın vurduğu ziyana görə onun valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumları məsuliyyət daşıyırlar.

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların müstəqil surətdə öz qazancları, təqaüdləri və digər gəlirləri barəsində sərəncam vermək;

elm, ədəbiyyat və ya incəsənət əsərlərinə, ixtiralara dair müəllif hüquqlarını həyata keçirmək; qanuna uyğun olaraq kredit idarələrinə əmanət qoymaq və onlar barəsində sərəncam vermək; bir sıra xırda məişət xarakterli əqdləri bağlamaq hüququ vardır. Digər hallarda bu şəxslər əqdləri yalnız öz qanuni nümayəndələrinin - valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların yazılı razılığı ilə bağlaya bilərlər. 14 yaşından 18 yaşınadək olan şəxslər vurduqları ziyana görə qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti üçün xarakterik cəhətlərdən biri də budur ki, onların fəaliyyət qabiliyyəti daralır və genişlənməyə bilər. Belə ki, on səkkiz yaşına çatana qədər nikaha girməyə qanunun yol verdiyi halda, on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam fəaliyyət

qabiliyyəti əldə edir. Mülki Məcəllənin 32-ci maddəsinə əsasən spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər. Belə şəxsin üzərində himayəçilik təyin edilir. O, yalnız himayəçisinin razılığı ilə başqa əqdlər bağlaya bilər, habelə qazanc, pensiya və digər gəlirlər götürə bilər və bunlar barəsində sərəncam verə bilər. Lakin bu cür fiziki şəxs bağladığı əqdlər üzrə və vurduğu ziyan üçün müstəqil surətdə əmlak məsuliyyəti daşıyır. Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan əsaslar aradan qalxdıqda məhkəmə onun fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasını ləğv edir. Fiziki şəxsin üzərində təyin edilmiş himayəçilik məhkəmənin qərarına əsasən ləğv olunur. Şəxsin nəinki yaş, habelə psixi vəziyyəti onun fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edə bilər. Ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin

mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslər

də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayıla bilər.

Şəxsin, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması üçün hüquqi və tibbi kriteriya lazımdır. Şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməməsi və öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməməsi (hüquqi kriteriya) ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik (tibbi kriteriya) ilə şərtlənir. Bu cür şəxslər üzərində qəyyumluq müəyyənləşdirilir. Onların adından əqdləri həmin şəxsin qəyyumu bağlayır. Şəxs sağaldıqda məhkəmə onu fəaliyyət qabiliyyətli sayır. Onun üzərində müəyyənləşdirilmiş qəyyumluq məhkəmə qərarına əsasən ləğv edilir.

Hüquqi şəxslər və dövlət mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri

kimi. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektini təkcə fiziki şəxslər deyil, həm də təşkilatlar, idarə və müəssisələr ola bilər. Mülki qanunvericilikdə idarə, müəssisə və təşkilatları fiziki şəxsdən fərqli olaraq, hüquqi şəxs adlandırırlar. Hüquqi şəxsin anlayışı Mülki Məcəllənin 43.1-ci maddəsində verilmişdir. Həmin

maddəyə əsasən, hüquqi şəxs, qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr

daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir.

Göründüyü kimi, hər bir qurum deyil, yalnız aşağıdakı əlamətlərə malik olanlar hüquqi şəxs hesab olunurlar:

1. Təşkilati vahidlik.

Bu o deməkdir ki, hüquqi şəxs tam, vahid təşkilat qismində təşkil edilir. Hüquqi şəxsin təşkilat vahidliyinə malik olması onun nizamnamə və ya əsasnaməsi ilə müəyyən olunur. Hüquqi şəxsin təsisçiləri tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi hüquqi şəxsin təsis sənədidir. Nizamnamədə hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə onun ləğvi qaydası müəyyənləşdirilir. Dövlət büdcəsində olan idarə və müəssisələr, həmçinin, ictimai və s. təşkilatlar həmin növ təşkilatlara dair ümumi əsasnaməyə

uyğun olaraq hərəkət edirlər.

2. Ayrıca əmlaka malik olma.

Əgər təşkilati vahidlik çoxlu şəxslərin vahid bir kollektiv halında birləşməsi üçün vacibdirsə, onda əmlak ayrılığı da bu birliyin fəaliyyətinin maddi bazasını əmələ gətirir. Hər hansı bir təşkilat özünün maddi bazasına - torpaq sahələrinə,

texniki predmetlərə, daşınar obyektlərə, pul vəsaitlərinə və s. malik olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Bütün bunlar kompleks halında hüquqi şəxsin xüsusi əmlakını təşkil edir və onu digər şəxslərdən fərqləndirir.

3. Müstəqil əmlak məsuliyyəti.

Ümumi qaydaya görə hüquqi şəxsin əmlakının mülkiyyətçiləri və yaxud iştirakçıları onun öhdəliklərinə görə cavab vermirlər, eyni zamanda hüquqi şəxslər də onların öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Başqa sözlə, hər hansı bir hüquqi şəxs öz öhdəliklərinə görə müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Hüquqi şəxsin kreditorları öhdəlikdən yaranan tələblə yalnız həmin hüquqi şəxsə müraciət edə bilirlər. Bu tələbə görə çərimə, qanun-vericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yalnız hüquqi şəxsin əmlakından alınır.

4. Mülki dövriyyədə öz adından çıxış etməsi.

Hüquqi şəxsin mülki dövriyyədə öz adından çıxış etməsi özünü onda göstərir ki, o, öz adından mülki hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, habelə vəzifələr daşıya bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış edə bilər. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 49.1-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxslər qanunvericiliyə və nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərən öz orqanları vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edir və öhdələrinə mülki vəzifələr götürürlər. Bəzi hallarda hüquqi şəxsin marağına uyğun olaraq hüquqi hərəkətləri onun adından etibarnaməyə əsasən, onun təmsilçiləri həyata keçirirlər. Yuxarıda göstərilən maddənin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq hüquqi şəxs adından çıxış edən şəxs təmsil etdiyi hüquqi şəxsin mənafehləri üçün vicdanla və ağılla hərəkət etməlidir. Əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə

tutulmayıbsa, hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçılarının) tələbi ilə o, hüquqi şəxsə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxsin mülki dövriyyədə öz adından çıxış etməsi onun ən zəruri əlamətlərindəndir. O, sanki digər əlamətləri

özündə cəmləşdirir. Maddi və təşkilati zəmin əsasında yaranaraq, bu əlamət, hüquqi şəxsin müstəqilliyinin və mülki hüquq subyektliyinin son ifadəsidir. Göstərilən bu dörd əlamətin hamısının birlikdə olması vacibdir. Bu və ya digər təşkilat, idarə və müəssisə göstərilən əlamətlərdən biri-nə belə malik deyilsə, hüquqi şəxs hesab oluna bilməz.

Hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malikdir və mülki vəzifələr daşıyır. Kommersiya hüquqi şəxsləri qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün zəruri mülki hüquqlara malik ola və mülki vəzifələr daşıya bilərlər. Siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə hüquqi şəxslər, yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilərlər. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir.

Fiziki şəxsdən fərqli olaraq, hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti hüquq qabiliyyəti ilə eyni zamanda əmələ gəlir. Hüquqi şəxslər xüsusi hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Bu onunla izah edilir ki, hüquqi şəxs öz əsasnaməsi (nizamnaməsi) dairəsində fəaliyyət göstərir. Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, onun mülki dövriyyədə müstəqil olaraq çıxış edə bilmə qabiliyyəti başa

düşülür. Qanunvericiliyə əsasən, hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti faktiki cəhətdən onun orqanlarının yaradılması ilə əmələ gəlir. Hüquqi şəxslərin orqanları vahid və kollegial olmaqla iki qrupa bölünür. Dövlət hüquqi şəxsləri vahid rəhbərlik prinsipi əsasında təşkil edilir və adətən bir orqanları olur. Vahid rəhbərliyə hüquqi şəxs olan idarə, müəssisə və təşkilatın direktoru, rəisi və s. misal ola bilər. Kollegial orqanlardan fərqli olaraq onlar təyin edilirlər.

Kooperativ, ictimai və digər hüquqi şəxslər isə kollegial orqanlara malikdir. Bu cür tipli hüquqi şəxslərin orqanları onların ümumi yığıncağı tərəfindən təyin edilir. Kollegial orqanlara ümumi yığıncaqdan əlavə, yuxarı orqana tabe olan icra orqanı, nəzarət orqanı olan - təftiş komissiyası və s. misal ola bilər.

Hüquqi şəxsin orqanı onun tərkib hissəsidir. Orqanın nizamnamə ilə müəyyən edilən fəaliyyəti həyata keçirməsi hüquqi şəxsin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir və onun üçün hüquq və vəzifələr yaradır.

Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti, həmçinin onun nümayəndəlikləri vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi

nümayəndəlik sayılır. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarında yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən, nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi filial sayılır.

Nümayəndəliklər və filiallar hüquqi şəxs deyildirlər və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamələr üzrə fəaliyyət göstərirlər. Nümayəndəliklərin və filialların rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin üç üsulu (qaydası) vardır:

- 1) sərəncam;
- 2) icazə;
- 3) təqdimedicini normativ üsul.

Sərəncam qaydasında dövlət hüquqi şəxsləri əmələ gəlir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin yaranması üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarının xüsusi inzibati sərəncamı lazımdır. İcazə qaydasında yeni hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsü təşkilatçılara - fiziki və yaxud hüquqi şəxslərə aiddir. Belə hüquqi şəxsin yaradılmasında dövlət orqanının iştirakı həmin hüquqi şəxsin yaradılmasına icazə verməsində ifadə olunur. Burada icazə ya dövlət orqanları, ya da buna səlahiyyəti çatan kooperativ və ictimai təşkilatlar tərəfindən verilir. İcazə qaydasında yaranan hüquqi şəxslərə həmkarlar ittifaqlarını, idman cəmiyyətlərini və s. misal göstərmək olar.

Təqdimedicini normativ qaydada hüquqi şəxsin əmələ gəlməsi üçün dövlət orqanlarının sərəncamı və icazəsi lazım deyildir. Belə hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsi onunla izah edilir ki, onların yaradılması qabaqcadan xüsusi hüquq normalarında müəyyən olunmuşdur. Dövlət orqanı isə belə hüquqi şəxsin yaradılmasında hüquq normalarına əməl olunmasını yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir. Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin belə qaydası istər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələr-də daha çox yayılmışdır.

Mülki qanunvericilikdə hüquqi şəxsin xitammm iki qaydası göstərilir:

- 1) yenidən təşkil etmə;
- 2) təsviyyə, yəni ləğvetmə.

Hüquqi şəxsin yenidən təşkil onun təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Yenidən təşkil etmə qaydasında universal (ümumi) hüquq varisliyi tətbiq olunur, yəni bu zaman hüquq və vəzifələr tam həcmdə yeni təşkil edilmiş hüquqi şəxsə keçir.

Hüquqi şəxsin ləğvi onun mövcudluğuna və fəaliyyətinə hüquq və vəzifələri hüquq varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi

deməkdir.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi şəxslərin sərəncam, könüllü və məcburi qaydada xitam edilmələri göstərilir. Sərəncam qaydasında bir qayda olaraq dövlət hüquqi şəxsləri xitam edilirlər. Bu, onları təşkil edən dövlət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Məcburi və könüllü qaydada isə kooperativlər, ictimai təşkilatlar və s. xitam edilirlər. Könüllü qaydada hüquqi şəxsin ləğvi həmin təşkilatın ümumi iclasının qərarı ilə, məcburi qaydada hüquqi şəxsin ləğvi isə buna səlahiyyəti olan dövlət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Hüquqi şəxsin

mövcudolma müddəti qurtardıqda, o, fəaliyyət həddini aşdıqda, dövlətin mənafeələrinə zidd olaraq fəaliyyət göstərdikdə və s. hallarda qanun həmin hüquqi şəxsin ləğv olunması haqqında məcburedici tədbirlər nəzərdə tutur.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi şəxslər bir sıra əsaslara görə növlərə bölünürlər.

Mülkiyyət formasından asılı olaraq hüquqi şəxslər dövlət və xüsusi (qeyridövlət)

hüquqi şəxslərə bölünür.

Fəaliyyət məqsədlərindən asılı olaraq kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları fərqləndirilir.

Təşkilətmə qaydasına görə hüquqi şəxslər könüllü (təsisçilərin iradəsi ilə) və sərəncam qaydası ilə (mülkiyyətçinin və ya idarəetmə orqanının qərarı üzrə)

yaradılan hüquqi şəxslərə bölünürlər.

Hüquqi vəziyyətinə görə hüquqi şəxslər milli və xarici hüquqi şəxslərə bölünürlər. Ölkə daxilindəki hüquqi şəxslər milli qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılır və fəaliyyət göstərilir. Xarici hüquqi şəxslər isə, xarici ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən, yaradılırlar. Lakin onlar öz fəaliyyətlərini milli qanunvericiliyə əsasən, həyata keçirirlər.

Mülki Məcəllənin 43-cü maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndlərinə əsasən, Azərbaycan Respublikası və bələdiyyələr mülki hüquq münasibətlərində eynilə

digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edirlər. Bu hallarda onların səlahiyyətlərini onların hüquqi şəxslər olmayan orqanları həyata keçirirlər.

Dövlət mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi hüquq subyektliliyinə, yəni hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Lakin digər subyektlərdən fərqli olaraq bu hüquq qabiliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, onunla izah olunur ki, dövlət ümumi hüququn əsas subyektli olmaqla hakimiyyətin daşıyıcısıdır. Bu xüsusiyyət dövlətin mövcud suverenliyində ifadə olunur. Suverenlik daxili və xarici ifadəyə malikdir. Öz ərazisi hüdudlarında dövlət

ən ali hakimiyyəti təcəssüm etdirir. Heç kəs dövlətin daxili işlərinə qarışa bilməz.

Dövlətin suverenlik xüsusiyyəti onu mülki hüququn xüsusi subyektinə çevirir. Bu mənada:

- dövlət özü mülki hüququn digər bütün subyektləri üçün məcburi olan qanunlar qəbul edir;
- dövlət digər tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq mülki hüquq münasibətləri əmələ gətirən inzibati aktlar qəbul edir;
- dövlət bərabərlik əsasında qurulan mülki hüquq münasibətlərində iştirak etdikdə belə, hakimiyyət funksiyasını saxlayır;
- dövlət immunitətdən istifadə edir.

89

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri. Mülki hüquq münasibətlərinin mühüm ünsürlərindən biri də bu münasibətlərin obyektləridir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri dedikdə, bu hüquq münasibətlərinin nəyə qarşı yönəldiyini başa düşmək lazımdır. Mülki hüquq subyektlərinin öz aralarında hüquq münasibətlərinə daxil olmalarına səbəb olan maddi və mənəvi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri adlanır. Belə nemətlərin (obyektlərin) dairəsi olduqca geniş və müxtəlifdir. Mülki Məcəllənin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq əmlak və ya qeyri-əmlak dəyəri olan, qanunvericiliklə mülki dövriyyədən

çıxarılmamış maddi və ya qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri ola bilərlər.

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) əşyalar;
- 2) yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri;
- 3) işlər və xidmətlər;
- 4) qeyri-maddi nemətlər.

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri içərisində əşyalar xüsusi yer tutur.

Bu, mülki dövriyyədə onların daha çox yayılması və mülkiyyət hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olması ilə əlaqədardır.

Əşyalar insanlar arasındakı münasibətlərə görə müəyyən edilən zahiri maddi predmetlərdir. Mülki Məcəllənin 135.1-ci maddəsinə, əsasən yalnız fiziki

obyektlər əşya sayılırlar. Əşyalar maddi və mənəvi mədəniyyətin predmeti kimi

insan əməyinin məhsulu, yaxud da təbiətin özü tərəfindən yaradılmış və insanların öz həyat fəaliyyəti üçün istifadə etdiyi - torpaq, faydalı qazıntılar,

bitkilər və s-dən ibarətdir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyektini kimi əşyaların ən mühüm əlaməti insanların bu və ya digər tələbatlarının ödənilməsində özünü göstərir.

Hüquq ədəbiyyatlarında əşyalar öz təyinatına, iqtisadi xarakterinə və əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- 1) istehsal vasitələri və istehlak predmetləri;
- 2) daşınar və daşınmaz əşyalar;
- 3) dövriyyədən çıxarılmamış, dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış və dövriyyədən çıxarılmış əşyalar;
- 4) istehlak edilən və istehlak edilməyən əşyalar;
- 5) fərdən və cinsən müəyyən edilən əşyalar;
- 6) bölünər və bölünməz əşyalar;
- 7) əsas və yardımçı əşyalar;
- 8) cüt və tək əşyalar;
- 9) bəhər, gəlir və məhsul.

Mülki hüquq ədəbiyyatlarında əşyaların canlı və cansız əşyalara bölünməsi qəbul edilsə də Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 135.3-cü maddəsində göstərilir ki, bitkilər və heyvanlar əşya deyildir. Onların hüquqi vəziyyəti xüsusi qanunlarla müəyyənləşdirilir. Əgər qanunvericilikdə ayrı qayda

müəyyənləşdirilməyibsə, əşyaların hüquqi vəziyyəti bitkilərə və heyvanlara şamil edilir. Ümumiyyətlə, əşyaların təsnifatı aparılarkən hər bir əşyanın özünəməxsus hüquqi vəziyyəti müəyyən olunur. Əşyaların hüquqi vəziyyəti dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin obyektini kimi əşyaların əldə olunmasını, onlardan istifadə edilməsini və onlar üzərində sərəncam verilməsini tənzim edən hüquq ormlarının məcmusu başa düşülür. Əşyaların xüsusi qrupunu pul və qiymətli kağızlar təşkil edir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyektini kimi pulun əsas xüsusiyyəti onun ümumi əvəzedici olması və bu xüsusiyyətinə görə digər əşyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, əgər qanun qadağan etmərsə, yaxud da kreditörün buna etirazı yoxdursa, istənilən əmlak borcunu praktiki olaraq pul ilə ödəmək olar.

Öz təbiətinə görə pullar cinsən müəyyən edilən, əvəz olunan və bölünər əşyalara aid edilir. Bunlar öz təbii xüsusiyyətlərinə və xüsusi mal dəyərinə görə

yox, onda ifadə olunan pul məbləğinə görə digər cinsən müəyyən edilən əşyalardan fərqlənir.

Mülki dövriyyədə istifadə olunan materiallar içərisində qiymətli kağızlar da mühüm yer tutur.

Mülki hüquq münasibətlərinin böyük bir hissəsi yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri - elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri, kəşf, sənaye nümunələri və i.a. yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar əmələ gəlir. Yaradıcılıq fəaliyyətinin bu məhsulları əqli mülkiyyətin obyektini təşkil edir. Əqli mülkiyyət - bu, şərti ümumiləşdirilmiş anlayış olub, Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox ölkələrin qanunvericiliklərində və beynəlxalq konvensiyalarda istifadə olunmaqla əqli, hər şeydən əvvəl yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə olan xüsusi hüquqların məcmusunu ifadə edir.

Yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri əşyalardan fərqli olaraq özündə qeyrimaddi nemətləri əks etdirir. Belə ki, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri - yeni ideyaların, obrazların, anlayışların məcmusu; ixtira, faydalı nümunə və səmərələşdirmə təklifləri - məsələlərin texniki həlli; sənaye nümunələri - məmulatların xarici görünüşlərinin bədii-konstruktor həllini və s. əks etdirir. Onlar mülki hüquq münasibətlərinin obyektində ola bilərlər ki, digər şəxslərin onları mənimsəmələrini təmin edən hər hansı bir obyektiv formada ifadə olunsunlar. Belə ki, ədəbiyyat əsərləri əlyazma şəklində mövcud ola bilər, maqnit lentinə yazıla bilər və i.a.; ixtira çertyojları, sxemlər formasında ifadə oluna bilər və i.a. Yaradıcılıq nəticəsinin maddi daşıyıcıları (əlyazma, maqnit lentinə yazılma, çertyoj və i.a.) əşyalar kimi digər şəxslərin mülkiyyətinə verilə bilər, sərf oluna bilər və i.a. Yaradıcılıq fəaliyyətinin həmin nəticələri qeyri-maddi nemətlər olmaqla onun müəlliflərinin razılığına əsasən digər şəxslər tərəfindən ancaq müəllifliyi saxlanılmaqla istifadə oluna bilər (qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla).

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektinə yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə yanaşı, digər fəaliyyətlərin nəticələri də daxildir. Belə ki, podrat müqaviləsinin

predmetini podratçının sifarişçi üçün yerinə yetirdiyi işin nəticələri təşkil edir. Podrat müqaviləsində və podrat tipli digər müqavilələrdə nəticə maddi forma alır, yəni yaradılmış, təmir olunmuş, hazırlanmış əşyalarda maddiləşdirilir. Bu nəticə həmin fəaliyyətlərdən ayrılmaqla mülki hüquq münasibətlərinin müstəqil obyektinə hesab oluna bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin xüsusi qrupunu qeyri-maddi nemətlər təşkil edir. Qeyri-maddi nemətlər dedikdə, qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulan və mühafizə edilən, şəxsiyyətdən ayrılması qeyri-mümkün olan və iqtisadi məzmunu malik olmayan nemət və azadlıqlar başa düşülür. Onlara həyat

və sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, şəxsi toxunulmazlıq, işgüzar nüfuz, şəxsi və ailə

sirri, ad, müəlliflik hüququ və s. qeyri-maddi nemətlər daxildir.

4. Əqdlər

Əqdlərin anlayışı və əlamətləri. Əqdlər hüquqi faktların ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 324.1-ci maddəsində əqdin anlayışı verilmişdir:

«Əqd mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilmiş birtərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli iradə ifadəsidir». Əqdlər aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) əqd həmişə iradəvi akt olub, adamların hərəkətlərini ehtiva edir;
- 2) əqd hüquqa uyğun hərəkətdir;
- 3) əqd xüsusi olaraq mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və xitamına yönələn hərəkətdir;
- 4) əqd müəyyən hüquqi nəticələr əmələ gətirən hərəkətdir.

Hər bir əqd iradəvi akt kimi bir sıra psixoloji amillərlə bağlıdır. Əqdin bağlanması üçün hər şeydən əvvəl tərəflərin arzusu, istəyi olmalıdır. Mülki hüquqda bu, daxili iradə adlanır. Lakin təkcə daxili iradənin mövcudluğu əqdin bağlanması üçün kifayət deyildir. Bunun üçün həm də daxili iradənin digər şəxslərə bildirilməsi, elan olunması lazımdır. Buna, iradə ifadəsi deyilir. Demək,

əqd həm subyektiv elementi - iradəni, həm də obyektiv elementi - iradə ifadəsini

özündə birləşdirir. Hüquqi nəticələr iradə ifadəsi ilə bağlıdır. Onun sayəsində əqdlərə aydınlıq və dəqiqlik gətirilir.

Mülki hüquqda daxili iradənin ifadə üsulları üç qrupa bölünür:

- 1) düzünə iradə ifadəsi. Bu, şifahi və yaxud yazılı formada yerinə yetirilir. Məsələn, müqavilənin bağlanması, zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında razılığın bildirilməsi və s.
- 2) dolayı iradə ifadəsi. Əgər şəxsin hərəkətlərindən onun iradəsini müəyyən etmək mümkündürsə bu, dolayı iradə ifadəsi adlanır. Mülki hüquqda, adətən buna konkludent (latınca concludere - nəticə çıxartmaq, nəticəyə gəlmək mənasını bildirir) iradə ifadəsi deyilir. Məsələn, elektrik qatarında getməyə bilet almaq və yaxud mağazaların piştaxtalarında qoyulmuş mallar şəxslərin əqd bağlamaq arzularını özündə əks etdirir və s.
- 3) susmaq nəticəsində iradə ifadəsinin bildirilməsi. Bu üsulla iradənin bildirilməsinə yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilən hallarda və yaxud tərəflərin razılığı ilə yol verilir. Məsələn, iştirakçılarından birinin müqavilənin şərtlərinin dəyişdirilməsi haqqında verilmiş təklifinə digər tərəfin susması onun razılığını göstərir.

Əqdlər üçün ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən psixoloji amillərdən biri də motivdir. Motivi, əqdin əsasından fərqləndirmək lazımdır. Əqdin əsasını hüquqi

məqsəd, hüquqi nəticə təşkil edir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində məqsəd əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməkdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki,

əqdin əsası təsadüfi məqsəd olmayıb, həmin əqd üçün tipik və daimi xarakter daşıyır. Əqdin əsası həyata keçirilə bilən və qanuni olmalıdır. Əgər bağlanan vaxt əqdin məqsədi həyata keçirilə bilən deyildirsə, onda o, hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Hüquqi nəticə yaratmaq niyyəti ilə deyil, yalnız görünüş üçün bağlanan əqd etibarsızdır.

Motiv isə şəxsi hər bir halda müqavilə bağlamağa sövq edən psixoloji amildir. Buna görə də əqdin motivləri çoxsaylı, əsas isə bir dənədir. Motivlər əqddən kənarda qalır, onun məzmununda öz ifadəsini tapmır və hüquqi fakt mənası daşımır. Məsələn, əgər şəxs ad günündə hədiyyə vermək üçün hər hansı bir əşya alırsa, onda bu motiv alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tərkibinə daxil edilmir.

Əqdlərin növləri. Mülki hüquqda əqdlər müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir.

İştirakçıların sayından asılı olaraq əqdlər birtərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli əqdlərə bölünür. Mülki qanunvericiliyə və ya tərəflərin razılaşmasına uyğun olaraq, bağlanması üçün bir tərəfin iradə ifadəsinin zəruri və yetərli olduğu əqd

birtərəfli əqddir. Vəsiyyətnamənin tərtib edilməsi, etibarnamənin verilməsi və s.

birtərəfli əqdlərə misal ola bilər. Adətən, birtərəfli əqd bir şəxs tərəfindən bağlanılır. Birtərəfli əqddə iradə bir neçə şəxs tərəfindən ifadə oluna bilər. Məsələn, ümumi etibarnamənin verilməsi və s.

Bəzən birtərəfli əqdin hüquqi nəticələr yaratması üçün iradə ifadəsinin ünvanlanmış şəxs tərəfindən qəbul edilməsi lazım olur. Əgər bu şəxs, belə iradə ifadəsinin mövcudluğunu bilmirsə, onda birtərəfli əqd hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, əgər müqavilənin pozulması haqqında xəbərdarlıq digər tərəfə çatmayıbsa, onda o, hüquqi nəticələr yarada bilməz.

İki tərəfin qarşılıqlı iradə ifadəsinin razılaşdırılması ilə yaranan əqdlərə ikitərəfli əqdlər deyilir. İkitərəfli əqdlər müqavilə adlanır. İkitərəfli əqdlər, əqdin ən geniş yayılmış növüdür. İkitərəfli əqdlərə, alqı-satqı, əmlak kirayəsi, sığorta və s. müqavilələr misal ola bilər.

Üç və ya daha çox tərəf arasında iradə ifadəsinin razılaşdırılmasından yaranan əqdlərə çoxtərəfli əqdlər deyilir. Məsələn, bir neçə hüquqi şəxsin yeni

binalar tikməsi üçün müqavilə bağlaması.

Əqdlər əvəzli və əvəzsiz olmaqla iki yerə bölünürlər. Əvəzli əqddə bir tərəfin etdiyi hərəkətin və yaxud verdiyi əmlakın əvəzində o biri tərəf də qarşılıqlı olaraq müəyyən hərəkət edir və yaxud əmlakın dəyərini ödəyir. Məsələn, alqısatqı müqaviləsində satıcının vəzifəsi eşyanı vermək, alıcının vəzifəsi isə müqavilədə şərtləşdirilmiş qiyməti ödəməkdir.

Mülki-hüquqi əqdlərin əksəriyyəti əvəzlidir.

Əqdlər aşağıdakı şərtlərlə bağlana bilər:

- a) pozitiv şərt;
- b) neqativ şərt;
- c) təxirəsalıcı şərt;
- ç) ləğvedici şərt.

Pozitiv şərt o deməkdir ki, əqd hansısa hadisənin müəyyən müddətdə baş verəcəyi şərti ilə bağlanmışdır. Əgər həmin müddət bitmiş və hadisə baş verməmişsə, şərt qüvvədən düşmüş sayılır. Əgər müddət müəyyənləşdirilməyibsə şərt istənilən vaxt yerinə yetirilə bilər. Hadisənin baş verməsinin mümkünsüzlüyü aydın olduqda şərt qüvvədən düşmüş sayıla bilər (Mülki Məcəllənin 328.4-cü maddəsi).

Neqativ şərt o deməkdir ki, əqd hansısa hadisənin müəyyən müddətdə baş verməyəcəyi şərti ilə bağlanmışdır. Əgər həmin müddət bitənədək hadisə baş verməzsə və ya həmin hadisənin baş verməsinin mümkünsüzlüyü müddət bitənədək aydın olarsa, şərt yerinə yetirilmiş sayılır. Əgər müddət müəyyənləşdirilməyibsə, şərt yalnız hadisənin baş verməyəcəyinin aydın olduğu vaxt yerinə yetirilmiş sayılır (Mülki Məcəllənin 328.5-ci maddəsi).

Əqdlərin formaları. Əqd bağlanarkən iradənin ifadə üsulu əqdin forması adlanır. Əqdin etibarlı olması üçün qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş formaya

riayət edilməsi zəruridir. Belə forma müəyyənləşdirilməyibsə, tərəflər onu özləri

müəyyənləşdirə bilərlər. Əqdlər şifahi və ya yazılı formada bağlanır. Şifahi bağlana bilən əqd o halda bağlanmış sayılır ki, şəxsin əqdi bağlamaq iradəsi onun rəftarından məlum olur. Mülki Məcəllənin 330-cu maddəsinə əsasən, bu Məcəllə ilə və ya tərəflərin razılaşması ilə yazılı forması müəyyənləşdirilməmiş əqd şifahi bağlana bilər. Əgər tərəflərin razılaşmasında ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, bağlanarkən icra edilən bütün əqdlər şifahi bağlana bilər, amma notarial forması müəyyənləşdirilmiş əqdlər və sadə yazılı formasına riayət edilməməsi etibarsızlığına səbəb olan əqdlər istisna təşkil edir.

Yazılı əqd onun məzmununu ifadə edən və əqdi bağlayan şəxs və ya

şəxslər və ya onların lazımcına vəkil etdikləri şəxslər tərəfindən imzalanmış sənədin tərtibi yolu ilə bağlanmalıdır.

Yazılı formada əqdin bağlanmasının aşağıdakı müsbət cəhətləri vardır:

1. Yazılı formada bağlanması şifahiyyə nisbətən əqdin məzmununu daha geniş açır;

2. Mülki dövriyyənin iştirakçılara öz iradələrini dəqiq ifadə etməyə və müqaviləni dəqiq yerinə yetirməyə imkan verir;

3. Əqddən irəli gələn öhdəliklərin tərəflərdən birinin yerinə yetirməməsi hallarını aradan qaldırmaq üçün məhkəmənin işini yüngülləşdirir.

Yazılı əqdlər də iki cür olur: sadə əqdlər və notarial qaydasında təsdiq edilməli olan əqdlər. Sadə yazılı formada bağlanan əqdlərdə müqavilə üçün lazım olan bütün rekvizitlər – tərəflərin adları, əqdin məzmunu, iştirakçıların imzaları göstərilməlidir. Bu cür əqdlərin etibarlı olması üçün əqddə iştirak edən

şəxslərin mütləq imzaları olmalıdır. Əgər fiziki şəxs bədən qüsurlu, xəstəliyinə

və ya savadsızlığına görə əqdi özü imzalaya bilmirsə, əqdi onun xahişi ilə başqa

fiziki şəxs imzalaya bilər. Başqa fiziki şəxsin imzası əqdi bağlayanın özünün imza edə bilməməsinin səbəbləri göstərilməklə, notarius tərəfindən və ya bu cür notarial hərəkəti etməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxs tərəfindən təsdiqlənməlidir. Elə dövlət hüquqi şəxsləri var ki, onların bağladığı əqdlər iki imza ilə -müdirin (direktorun, rəisin və s.) və baş mühasibin imzası ilə təsdiq olunmalıdır. Məktub və ya teleqramlarla mübadilə, sifarişin qəbul olunmasının təsdiq edilməsi də sadə yazılı əqdlərə aiddir. Əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi mübahisə halında əqdi və onun şərtlərini təsdiq etmək üçün tərəfləri şahid ifadələrinə istinad etmək

hüququndan məhrum edir, lakin yazılı və digər sübutlar təqdim etmək

hüququndan məhrum etmir. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur.

Notarial formanın sadə yazılı formadan fərqi ondan ibarətdir ki, əqdin notariat qaydasında təsdiqlənməsi yazılı sənəddə notariusun və ya bu cür notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxsin təsdiqləyici

qeyd etməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Mülki Məcəllənin 334.3-cü maddəsinə əsasən, əqdlərin notariat qaydasında təsdiqlənməsi aşağıdakı hallarda məcburidir:

1) bu Məcəllədə göstərilmiş hallarda;

2) bu Məcəllə ilə həmin növlü əqdlər üçün bu forma nəzərdə tutulmuş

olmasa da, tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə.

Hər şeydən əvvəl yaşayış evinin və s. daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən, vəsiyyətnamə tərtib edilərkən bu qaydalara riayət olunmalıdır. Əqdin notarial formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur. Bu cür əqd əhəmiyyətsiz sayılır. Bir sıra hallarda yazılı formaya riayət etməkdən başqa, həm də əqdin müəyyən dövlət orqanında qeydiyyatata alınması tələb olunur.

Əqdlərin etibarsızlığı. Mülki qanunvericilikdə əqdin etibarsız hesab olunması üçün aşağıdakı ünsürlərdən birinin qüsurlu olması vacibdir:

- 1) subyekt tərkibinə görə;
- 2) məzmununa görə;
- 3) formasına görə;
- 4) iradə və iradə ifadəsinə görə.

Subyekt tərkibinə görə bağlanan əqdlərin etibarsızlığı onunla şərtlənir ki, əqd onu bağlayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə uyğun gəlmir. Belə

əqdlərin etibarsızlığı çox zaman onların fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış şəxslər tərəfindən bağlanması ilə izah olunur. Mülki Məcəllənin 342.1-ci maddəsinə əsasən psixi pozuntu nəticəsində

fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin bağladığı əqd etibarsızdır.

Belə əqdin tərəflərindən hər biri aldığılarının hamısını digər tərəfə eynilə qaytarmalı, alınanları eynilə qaytarmaq mümkün olmadıqda isə onun dəyərini pulla ödəməlidir. Bundan başqa, əgər fəaliyyət qabiliyyətli tərəf digər tərəfin fəaliyyət qabiliyyəti olmadığını bilirdisə və ya bilməli idisə, ona dəymiş real zərərin əvəzini də ödəməlidir.

Spirтли içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırılmış fiziki şəxsin öz himayəçisindən razılıq almadan əmlaka dair sərəncam verilməsi barədə bağladığı əqd himayəçinin iddiası ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər. Belə qayda yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən bağlanmış əqdlərə də şamil edilir. Bu şəxslər yalnız qanunvericiliklə

5. İddia müddəti.

Mülki hüquqda müddətlərin xüsusi qrupunu mülki hüquqların müdafiəsi müddətləri təşkil edir. Mülki hüquqların müdafiəsi müddəti dedikdə elə müddət başa düşülür ki, həmin müddət ərzində hüququ pozulmuş şəxs öz hüquqlarının

müdafiəsini və yaxud məcburi qaydada həyata keçirilməsini tələb edə bilər.

Pozulmuş mülki hüquqların müdafiəsinin əsas vasitəsinə iddialar təşkil etdiyinə görə, göstərilən müddətləri də iddia müddətləri adlandırırlar.

Hüququ pozulmuş şəxsin iddiası üzrə onun hüquqlarını müdafiə etmək üçün müəyyən olunmuş müddətə iddia müddəti deyilir. İddia müddəti qanunla elə hallar üçün müəyyən edilmişdir ki, həmin hallarda konkret şəxsə məxsus olan maddi hüquq pozulur və bu hüququn müdafiəsi üçün hüququ pozmuş şəxsə məcbureddici tədbirlərin tətbiq edilməsi lazımdır. Məcburetmə tədbirləri qanunla mülki hüquqların müdafiəsi üçün səlahiyyəti olan orqanlar (məhkəmə və s.) tərəfindən tətbiq edilir. Maraqlı tərəfin tələbi üzrə məcburetmə tədbirlərinin tətbiqinə həmişə deyil, yalnız iddia müddəti hüduqları daxilində yol verilir.

Pozulmuş subyektiv mülki hüquqların məcburi həyata keçirilməsi imkanı maddi mənada iddia hüququ, bu hüquqların müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ isə prosessual mənada iddia hüququ adlanır. İddia müddətinin ötürülməsi məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək hüququnu aradan qaldırmır. Subyektiv mülki hüququn pozulmasından nə qədər vaxt keçərsə keçsin, maraqlı şəxs istənilən vaxt iddia qaldıra bilər. İddia müddətinin keçməsindən asılı olmayaraq, pozulmuş hüququn müdafiə edilməsinə dair tələb baxılmaq üçün məhkəmə tərəfindən qəbul edilir. Beləliklə, hətta maddi mənada iddia hüququ aradan qalxsa belə, prosessual mənada iddia hüququ saxlanılır.

Mülki Məcəllənin 373-cü maddəsinə əsasən, ümumi iddia müddəti on il təşkil edir. Müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti üç il, daşınmaz əşyalarla bağlı

müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti isə altı ildir. Vaxtaşırı icra edilməli öhdəliklərdən irəli gələn tələblər üzrə iddia müddəti üç ildir.

Tələblərin ayrı-ayrı növləri üçün ümumi müddətə nisbətən qısaldılmış və ya uzadılmış xüsusi iddia müddətləri təyin edilə bilər.

İddia müddətinin axımı iddia hüququ əmələ gələn gündən başlanır. İddia hüququ isə şəxsin öz hüququnun pozulmasını bildiyi və bilməli olduğu gündən əmələ gəlir. Bəzən elə hallar olur ki, iddiaçı özündən asılı olmayaraq qanunla müəyyən edilmiş müddətdə iddia verə bilmir. Belə hallarda iddia müddətinin dayandırılması müəyyən edilmişdir.

İddia müddətinin dayandırılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxs qanunda göstərilən səbəblərə görə iddia qaldıra bilmək və ya öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanından məhrum olduğuna görə iddia qaldıra bilmədiyi vaxt

kəsiyi iddia müddətinə daxil edilmir. İddia müddətinin dayandırılması üçün əsas

olan halların mövcud olduğu vaxt kəsiyi iddia müddətinə hesablanmır. Göstərilən

hallar aradan çıxdıqdan sonra iddia müddəti öz axımını davam etdirir. Mülki Məcəllənin 379.1-ci maddəsinə əsasən, iddia müddətinin axımı aşağıdakı hallarda dayandırılır:

- 1) iddianın irəli sürülməsinə fəvqəladə və həmin şəraitdə qarşısı alınma bilməyən hal (qarşısı alınmaz qüvvə) mane olduqda;
- 2) iddiaçı və ya cavabdeh hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olduqda;
- 3) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı öhdəliklərin icrası üçün möhlət (moratorium) müəyyənləşdirdikdə;
- 4) fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qanuni təmsilçisi olmadıqda;
- 5) müvafiq münasibəti tənzimləyən qanunun və ya digər normativ-hüquqi aktın qüvvəsi dayandırıldıqda.

İddia müddətinin axımı bir şərtlə dayandırılır ki, bu maddədə göstərilmiş hallar iddia müddətinin son altı ayında, həmin müddət altı aya bərabər və ya altı

aydan az olduqda isə iddia müddəti ərzində əmələ gəlsin və ya mövcud olmaqda davam etsin. Müddətin dayandırılması üçün əsas olan maneələr aradan götürüldüyü gündən müddətin axımı davam edir və müddətin qalan hissəsi altı aya qədər uzadılır. İddia müddəti altı aydan az olduqda isə iddia müddəti həmin müddətə çatdırılır.

Müəyyənləşdirilmiş qaydada iddia irəli sürüldükdə, habelə borclu şəxs borcu etiraf etməsini göstərən hərəkətlər etdikdə iddia müddətinin axımı kəsilir.

Fasilədən sonra iddia müddəti yenidən başlanır. Fasiləyə qədər keçmiş vaxt yeni müddətə daxil edilmir.

Borclu öz öhdəliyini iddia müddəti keçdikdən sonra icra edibsə, icraedici etdiyi zaman iddia müddətinin keçməsinə bilməmiş olsa da icra etdiyini geri tələb

etməyə haqlı deyildir.

İddia qaldırılana qədər iddia müddətinin keçməsi iddianı rədd etmək üçün əsasdır. Məhkəmə iddia müddətinin keçməsi səbəbini üzrlü hesab etdikdə pozulmuş hüquq müdafiə edilməlidir. Üzrlü səbəblərə ağır xəstəlik, köməksiz vəziyyət, savadsızlıq və i.a. aiddir. Əgər vəziyyət obyektiv xarakter daşıyarsa və

o, iddianın vaxtında qaldırılmasına mane olmuşsa, onda onlar üzrlü səbəb

hesab edilə bilər. Əgər iddia müddətinin buraxılmasında öz təsərrüfatsızlığına, səhlənkarlığına, diqqətsizliyinə görə vaxtında iddia qaldırmayan maraqlı şəxs özü təqsirkardırsa, onda iddia müddəti bərpa edilmir və iddia rədd edilməlidir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və digər qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsi, əmanətçilərin banka qoyulmuş əmanətlərinin verilməsi, fiziki şəxsin həyat və sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi, mülkiyyətçinin və ya digər sahibin onun hüququnun hər cür pozuntularının aradan qaldırılması və s. bu kimi tələblər istisna olmaqla iddia müddəti bütün əmlak tələblərinə aid edilir.

MÖVZU 5. MÜLKİYYƏT HÜQUQU, ONUN ƏLDƏ EDİLMƏSİ, İTİRİLMƏSİ VƏ MÜDAFİƏSİ.

P L A N

- 1. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və məzmunu.**
- 2. Mülkiyyət hüququnun formaları və növləri.**
- 3. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi (xitamı).**
- 4. Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi.**

Mülkiyyətçilik elə anlayışlara aiddir ki, onun ətrafında uzun əsrlər boyu insanların düşüncələri qarşı-qarşıya gəlmişdir. Lakin, tək-cə nəzəri döyüşlərlə iş

bitmir. İnsanların mülkiyyətçilik münasibətlərinin dəyişdirilməsi, bu sahədə yeni

münasibətlərin bərqərar olunması uğrunda mübarizələri bütün dünyada həmişə

sosial təbəddülatların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu mübarizələr bəzən müvəffəqiyyətli, bəzən də çox uğursuz nəticələrə səbəb olmuşdur.

Olmuşdur ki, cəmiyyət, həqiqətən, öz inkişafının yeni, daha yüksək pilləsinə qalxmışdır. Lakin, mülkiyyətçilik münasibətlərinin dağıdılması nəticəsində cəmiyyətin çox geri düşməsi və bu gerilikdən uzun müddət çıxıbilməməsi halları da olmuşdur.

XX əsrdə bizim ölkəmizdə mülkiyyətçilik münasibətlərinin iki dəfə dağıdılması prosesi baş vermişdir. Birinci dəfə bu fəlakətlə nəticələnmiş və nəticələri neçə-neçə nəslə korlamış olan 1920-ci ilin aprelində başlanmışdır. İkinci dəfə isə bizim günlərdə baş verir. Onun əsas məqsədi mülkiyyətçilik münasibətlərini onun əsl mahiyyətinə qaytarmaq, indiki rejimin sosial dayağı ola biləcək xüsusi mülkiyyətçilərin geniş təbəqəsini yaratmaqdan ibarətdir. Beləliklə, nə deməkdir mülkiyyət?

Bu, ilk növbədə şəxsin və yaxud kollektivin ona mənsub əmlaka öz əmlakı kimi münasibət bəsləməsi kimi başa düşülə bilər. Mülkiyyət «mənimki» və «səninki» olanların fərqləndirilməsinə əsaslanır. Hər hansı bir konkret məqamda hansı mülkiyyət forması və ya növünün daha yüksəkdə olmasından asılı olmayaraq mülkiyyətçilik o vaxt meydana gələ bilər ki, istehsalın nəticələrinə və şərtlərinə kimsə «özününkü», kimsə «özgəninki» kimi münasibət bildirə bilsin.

Bunsuz, ümumiyyətlə, mülkiyyət yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən hansı ideoloji niyyətə xidmət etsə də, hər hansı bir mülkiyyət forması xüsusiyyətdir.

Mülkiyyətin elementar izahından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o, insanın əşyaya münasibəti deməkdir. Lakin bu mülkiyyətin məzmununun açılmasında kifayət edici deyildir. Belə ki, mülkiyyətçi öz əşyası ilə bağlı digər, kənar şəxslərlə də münasibətdə olur. Buna görə də mülkiyyət tək-cə insanın əşyaya münasibətində deyil, həmin əşya barəsində insanlar arasındakı

münasibətlərdə özünü göstərir. Münasibətlərin bir qütbündə əşyaya öz əşyası kimi münasibət göstərən mülkiyyətçi, digər qütbündə isə həmin əşyaya yad münasibət göstərməyə borclu olan digər, üçüncü şəxslər çıxış edir. Bu o deməkdir ki, bütün üçüncü şəxslər özgə əşyasına, o cümlədən bu əşyada təcəssüm edən mülkiyyətçinin iradəsinə hər cür təcavüzdən imtina etməyə borcludurlar.

Mülkiyyət - ictimai münasibətdir. Mülkiyyət maddi və iradəvi məzmunu malik olan ictimai münasibətdir və əmlak münasibətlərində başlıca yer tutur. Lakin bu, mülkiyyətin xarakteri üçün kifayət hesab oluna bilməz. Mülkiyyətçi öz əmlakıyla bağlı istənilən münasibətə girə bilər, bir şərtlə ki, bu qanunvericiliklə qadağan edilməsin və yaxud mülkiyyətin sosial təbiətinə zidd olmasın. Mülkiyyətçinin iradəsi ona mənsub əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncamda ifadə olunur.

Sahiblik dedikdə, mülkiyyətçinin əmlak (əşya) üzərində faktiki sahibliyi, yəni təsərrüfat aqalıqı başa düşülür. Sahiblikdə mülkiyyətçilik münasibətlərinin tarazlığı, əmlakın fərdə və kollektivə bağlılığı əks olunur. Əmlakdan onun faydalı təbii xassələrinin hasil edilməsi, habelə ondan fayda götürülməsi istifadə adlanır.

İstifadədən fayda - gəlir, artım, bəhər, törəmə şəklində və başqa formalarda ola

bilər. Sərəncam dedikdə isə mülkiyyətçi tərəfindən əmlakın hüquqi müqəddəratının təyin edilməsi başa düşülür. Bu, əmlakın özgəninkiləşdirilməsi,

kirayə verilməsi, girov qoyulması və s. üsullarla ola bilər. Əmlakdan istifadə edilməsi və onun üzərində sərəncam verilməsində, artıq mülkiyyət münasibətlərinin dinamikası ifadə olunur.

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət, bütün tarixi dövrlərdə mövcud olmuşdur. Əlbəttə, insanların hələ təbiətdən ayrılmadığı, öz ehtiyaclarını sadə vasitələrlə ödədiyi bəşər cəmiyyətinin ilk başlanğıc mərhələsi istisna olunur. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində əmlak münasibətləri də müxtəlif olmuşdur. İctimai formasionalara uyğun olaraq mülkiyyətin müxtəlif tipləri - ibtidai icma, quldarlıq, feodal - təhkimçi və kapitalist tiplərini bir-birindən ayırmaq olar. Yaxın keçmişə qədər mülkiyyətin bir tipi kimi sosialist mülkiyyəti də kifayət qədər əsaslar olmadan qeyd edilirdi. Sosializm birliyinə daxil olan dünyanın heç bir ölkəsində sosializm əslində qurula bilmədi. Bilavasitə istehsalçılar istismara məruz qalır, istehsal vasitələrinin istehsalçılara verilməsi həqiqətdə baş vermədi. Bu ölkələrin totalitar rejimləri mülkiyyətin o tipini təsdiq etdi ki, o, mülkiyyətin xarakterik əlamətlərinə, tamamilə, yabancısı idi.

İstər iqtisad, istərsə də hüquq elmi müxtəlif münasibətlərin olmasına

baxmayaraq mülkiyyətə xüsusi və həm də dəyişkən bir iqtisadi kateqoriya kimi baxır.

Beləliklə, iqtisadi mənada mülkiyyət dedikdə, maddi nemətlərin və ən əvvəl istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi və onlar üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam verməklə əlaqədar olaraq insanlar arasında tarixən müəyyən edilmiş iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Bu münasibətlər hüquqla mühafizə edildikdə mülkiyyət hüququna çevrilir. Mülkiyyət hüququ öz normaları vasitəsilə mülkiyyəti, yəni iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirir və mühafizə edir.

Mülki hüquq elmində mülkiyyət hüququ iki mənada başa düşülür: obyektiv və subyektiv mənada.

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyət münasibətlərini nizama salan hüquq normalarının məcmusu, subyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə isə mülkiyyətçinin öz mülahizələrinə görə, heç kimdən asılı olmayaraq qanunla müəyyən edilmiş hədudlarda müəyyən əmlaka sahiblik, ondan istifadə və üzərində sərəncam hüququ başa düşülür. Demək, mülkiyyət hüququnun məzmununu mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, ondan istifadə və üzərində sərəncam hüququnun məcmusu təşkil edir.

2. Mülkiyyət hüququnun formaları və növləri.

Mülkiyyət hüququnun forma və növləri məsələləri tək-cə nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret şəxsə məxsus olan əmlakın mülkiyyət hüququnun hansı forma və növünə aid olması əmlakın hüquqi rejimini və eyni zamanda mülkiyyətçinin həmin əmlaka olan sahiblik imkanları spektrini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası mülkiyyətin üç formasını - dövlət

mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti formasını təsbit etmişdir.

Bütün növlərdən olan daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun subyektləri hüquqi və fiziki şəxslər, bələdiyyələr və Azərbaycan Respublikası ola bilər.

Dövlət mülkiyyət hüququ. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə belə, istehsal fondları strukturunda dövlət mülkiyyəti mühüm çəkiyə malikdir. Əsas həyati təminat yaradan maddi ehtiyatların (ərzaq, yanacaq və s. vəsaitlərin) əsas hissəsi dövlətin əlindədir. İstehsal, sosial-mədəni və s. təyinatlı

obyektlərin böyük bir hissəsinin dövlət mülkiyyətində olması iki amillə bağlıdır. Birincisi, gözlənilməz hadisələrlə zəngin olan dünyada hər bir dövlət öz

təhlükəsizliyi haqqında düşünməlidir. Təhlükəsizlik dedikdə, yalnız hərbi təhlükəsizlik deyil, eyni zamanda ekoloji, sanitar-epidemioloji, aclıq və s. təhlükə nəzərdə tutulur. İkincisi, bu dövlətin yerinə yetirməli olan sosial funksiyasından irəli gəlir. Əhalinin minimum yaşayışını təmin etmək, aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsini qaldırmaq tədbirləri, təqaüdüçülərin, tələbələrin və əhalinin sair imkansız təbəqələrinin sosial müdafiəsi məsələlərini dövlət həll etməlidir. Bunun üçün isə dövlət müvafiq maddi-texniki və maliyyə bazasına malik olmalıdır.

Yenidənqurmaya qədər ölkəmizdə əsas istehsal fondlarının 90%-i dövlətin əlində olmuşdur. Dövlət mülkiyyəti bürokratikləşmiş, elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərini kifayət qədər əks etdirməyən mülkiyyət olmuşdur.

İndi isə ölkəmizdə özəlləşmə tam sürətlə gedir, dövlət mülkiyyətində olan obyektlər hüquqi və fiziki şəxs olan xüsusi mülkiyyətçilərin əlinə keçir.

Özəlləşdirməni aparan siyasətçilərin fikrincə isə özəlləşmə nəticəsində istehsal

vasitələrinin istehsalçı işçilərlə birləşməsi baş verəcək, mülkiyyət özünün əsl məzmununu kəsb edəcəkdir.

Əldə olunmuş təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin normal inkişafı yalnız müxtəlif mülkiyyət formalarının sağlam rəqabəti, hər birinin özünün həyat qabiliyyətini əmək və kapitalın qovuşduğu yerdə göstərməklə mümkündür.

Mülki Məcəllənin 155.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasına mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak dövlət mülkiyyətidir. Dövlət mülkiyyət hüququ dedikdə, dövlətin mənsub olduğu əmlak üzərində qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququ başa düşülür. Başqa subyektiv hüquqlar kimi dövlət mülkiyyət hüququ da müəyyən hüquq münasibəti çərçivəsində yaranır, bu və ya digər maddi dəyərlərin idarəçiliyi sahəsində konkret səlahiyyətləri xarakterizə edir.

Dövlət mülkiyyəti iqtisadi baxımdan ümumxalq mənimsəməsinin forması hesab edilir. Dövlət mülkiyyəti ümumdövriyyə xarakteri daşıyır. Dövlət başqa mülkiyyətçilərin malik olmadığı mülkiyyət obyektlərini əldə edə bilər və əldə edir.

Mülki Məcəllənin 155.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, fiziki, hüquqi şəxslərin və ya bələdiyyələrin mülkiyyətində olmayan torpaq və digər təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətidir. Bu obyektlərin geniş dairəsi «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» 9 noyabr 1991-ci il tarixli Qanunda (23 aprel 2002-ci il tarixli, 311-IIQD nömrəli qanuna əsasən qüvvədən düşmüşdür) göstərilmişdir. Həmin Qanunda deyilir ki, respublika ərazisi hədudlarında torpaq, yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna

mülkiyyətidir. Azərbaycan Respublikası torpağı öz vətəndaşlarının xüsusi mülkiyyətinə verə bilər.

Azərbaycan Respublikası onun ərazisinə bitişik Xəzər dənizi iqtisadi zonasının ehtiyatlarına beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hədlərdə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün təsərrüfat sahələrinin müəssisələri, energetika, nəqliyyat və rabitə şəbəkələri (sistemləri), dövlət mənzil fondu, dövlət idarələrinin əmlakı, mədəni sərvətlər və tarix abidələri, infrastruktur obyektləri, o cümlədən kurort-turist təyinatlı obyektlər, dövlətin vəsaiti hesabına yaradılmış digər əsas fondlar, dövlət bankları, maliyyə və kredit ehtiyatları, qiymətli kağızlar və suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək üçün lazım olan digər əmlak Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə aiddir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə ehtiyatları hesabına yaradılmış və başqa dövlətlərin ərazisində yerləşən müəssisələr və ya onların hissələri də Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir.

Xüsusi mülkiyyət hüququ. Respublikamızda mülkiyyət hüququnun mühüm formalarından biri də xüsusi mülkiyyət hüququdur. Xüsusi mülkiyyət hüququnun anlayışı «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» Qanunda (23 aprel 2002-ci il tarixli, 311-IIQD nömrəli qanuna əsasən qüvvədən düşmüşdür) verilmişdir. Həmin qanuna əsasən, xüsusi mülkiyyət hüququ istehsal vasitələrinə, qeyri-istehsal təyinatlı predmetlərə və sərvətlərə, pul vəsaitinə və qiymətli kağızlara, onlardan istifadə olunmasının nəticələrinə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam sahəsində ayrı-ayrı şəxslərin qanunla qorunan hüquqlarının məcmusudur.

Respublika qanunvericiliyinə müvafiq olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ öz növbəsində vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququna bölünür. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş «sosializm» adlandırılan bir dövrdə cəmiyyətin əsas prinsipi «hər kəsə əməyinə görə» kimi müəyyən olunmuş, əmək hüququ isə vətəndaşların əsas hüquqlarından olan sosial iqtisadi hüquq kimi qanunla möhkəmlənmişdi. «İnsanın insan tərəfindən istismarı» qadağan olunmuş, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin sosialist forması şəriksiz olaraq hökmran idi. Şəxsi mülkiyyət adlanan vətəndaşların mülkiyyətinin əsas mənbəyi ictimai istehsal vasitələrinə sərf olunan əmək idi. Əməyə görə bölgü prinsipi üzrə vətəndaşlara məcmu ictimai məhsulun çatan hissəsi əsasən, tələbatın ödənilməsinə yönəlmişdi. Bununla yanaşı, şəxsi mülkiyyətin mənbələrindən biri də ictimai istehlak fondlarından ödənilən pensiya, müavinət və stipendiyalar idi. Vətəndaşların tələbatının ödənilməsinə

eyni zamanda pulsuz tibbi xidmətləri, mənzil-kommunal, nəqliyyat xidmətləri və s. aid etmək olardı.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq demək olar ki, vətəndaşların xüsusi mülkiyyəti hazırda aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisinin kəmin olmasından asılı olmayaraq ona təklif olunan maddəli əmək - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi;
- gəlir əldə olunmasına xidmət etməyən şəxsi iqtisadi fəaliyyət - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi;
- şəxsi əməyə əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyəti - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi;
- maddəli əməkdən istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyəti - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi.

Axırıncı - maddəli əməkdən istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyəti həm hüquqi şəxs yaratmaqla, həm də yaratmamaqla ola bilər.

Xüsusi mülkiyyətin bir növündən başqa növünə keçmək üçün qanun heç bir məhdudiyyət qoymur, əksinə, daha çox iqtisadi və sosial effekt verən sahəyə

əməyin və kapitalın cəlb edilməsi dövlət tərəfindən həvəsləndirilir.

Vətəndaşların xüsusi mülkiyyət hüququ maddi nemətlərin fərdi mənsubiyyətini təsbit edən hüquqi instituttur. Vətəndaşların mülkiyyət hüququnun obyektlərindən, əsasən istehlak təyinatı üzrə istifadə olunduğu dövrlərdə, mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsində ön plana mülkiyyətçinin sahiblik və istifadə səlahiyyətləri çəkilirdi.

Mülkiyyətçi sərəncam hüququnun həyata keçirilməsinə çox nadir hallarda müraciət edirdi. Lakin sonralar bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar mülkiyyətçinin bu vəziyyətində köklü dəyişikliklər baş verdi və o, sərəncam səlahiyyətlərindən daha çox istifadə etməyə başladı. Belə ki, çox vaxt məhsul istehsalı və ya onun əldə edilməsi gəlir əldə etmək məqsədilə bazarda satılmaq

üçün nəzərdə tutulur. Mülkiyyət hüququnun obyektlərinin dövriyyə qabiliyyəti bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq daim yüksəlmiş olur.

Mülki qanunvericilik xüsusi mülkiyyət hüququnun obyektləri üçün ümumi və xüsusi rejim müəyyən etmişdir. Əgər qanunda və ya digər normativ aktlarda

vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan obyektlər üçün xüsusi rejim nəzərdə tutulmamışdırsa, belə obyektlər ümumi rejim altına düşmüş olur.

Bələdiyyə mülkiyyət hüququ. Mülkiyyət forması kimi bələdiyyə

mülkiyyətinin dövlət mülkiyyətindən ayrılması ilk dəfə «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» Qanunla müəyyən olunmuşdur. Sonralar Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında (13-cü maddə) mülkiyyət növü kimi bələdiyyə mülkiyyəti təsbit olunmuşdur. Bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşmasında yuxarıda göstərilən qanunvericilik aktlarından başqa «Bələdiyyələrin statusu haqqında» 2 iyul 1999- cu il tarixli respublika Qanunu, «Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında», «Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında», «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» 7 dekabr 1999-cu il respublika qanunları, «Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında», 27 dekabr 2001-ci il respublika Qanunu və s. qanunlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi mühüm rol oynamışdır.

Mülki Məcəllənin 156.1-ci maddəsinə əsasən, bələdiyyələrə mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak onların mülkiyyətidir.

Bələdiyyə əmlakının yaranması mənbələri aşağıdakılardır:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilən dövlət əmlakı;
- bələdiyyələrin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan və yaradılan əmlak;
- fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların bələdiyyələrə könüllü maddi yardım şəklində verilən əmlak;
- varisi olmayan əmlakın bələdiyyələrə keçməsi yolu ilə əldə olunan əmlak;
- bələdiyyələrə vəsiyyət edilən əmlak;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər hallarda əldə olunan əmlak.

Bələdiyyələr öz əmlakına dair mülkiyyətçi hüququna malikdir, yəni sərbəst olaraq əmlakına sahiblik edir, ondan istifadə edir və ona sərəncam verir.

Bələdiyyələr haqqında respublika qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdcənin vəsaiti, bələdiyyənin büdcədən kənar fondları, bələdiyyə əmlakı, habelə bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə müəssisələri və təşkilatları, bələdiyyə mənzil fondları və qeyri-yaşayış binaları, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar, bələdiyyə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman müəssisələri, digər daşınar və daşınmaz əmlak daxildir.

Bələdiyyələr, bələdiyyə mülkiyyətini idarə edirlər. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlak barəsində mülkiyyət hüququnu bələdiyyələr, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nəzərdə tutulmuş hallarda isə bilavasitə əhali həyata keçirir. Qanunvericiliyə əsasən, bələdiyyələr, bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərini fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti və ya daimi istifadəsinə, icarəsinə verə bilər, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada

özgəninkiləşdirə bilər, habelə bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak barəsində başqa əqdlər bağlaya bilər, özəlləşdirilən və ya istifadəyə verilən obyektlərdən istifadə şərtlərini müqavilə və sazişlərlə müəyyənləşdirə bilərlər.

Bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi qaydasını və şərtlərini əhali bilavasitə və ya bələdiyyə müstəqil surətdə müəyyənləşdirir. Bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər bütünlüklə yerli

büdcəyə daxil olur. Yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş bələdiyyə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcə bələdiyyə büdcəsi olub, dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi deyil.

Yerli büdcənin gəlirlərinə fiziki şəxslərdən alınan torpaq və əmlak vergiləri; yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində

olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə yerləşdirilən küçə reklamlarına görə

ödəniş; kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər yerli vergi və ödənişlər; Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar; bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotereyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər; fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları; dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaitləri və s. aid edilir.

Bələdiyyə mülkiyyətinin mühüm bir hissəsini bələdiyyə torpaqları təşkil edir. Müvafiq inzibati ərazi daxilində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dövlət mülkiyyətində saxlanılmış və xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqlar bələdiyyə torpaqlarıdır.

3. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi (xitamı).

Mülkiyyət hüququ elə subyektiv hüquqlara aiddir ki, o müəyyən hüquqi faktların olması və yaxud onların məcmusu zamanı əldə edilir. Belə hüquqi faktlar mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi əsasları (üsulları) adlanır.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları ilkin və törəmə olmaqla iki yerə bölünür. İlkin və törəmə üsulların fərqləndirici kriteriyalarına gəlinə, birincisində

kriteriya kimi iradəvi, ikincisində isə hüquq varisliyi əsas götürülür.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin və törəmə üsulları qüvvədə olan qanunvericiliklə birbaşa olaraq təsbit edilməmişdir. Lakin bu üsullar qanunun təfsirində öz əksini tapır. İlkin üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi o deməkdir ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ əvvəllər heç kəsə məxsus olmamışdır və ilk dəfə əldə edilir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsuluna aşağıdakılar aid edilir:

yeni hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; emal; yığılması hamıya müyəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi; sahibsiz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ; tapıntı; nəzarətsiz heyvanlar; dəfinə; əldə etmə müddəti; özbaşına (icazəsiz) tikilmiş tikililər üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Mülkiyyət hüququnun törəmə üsulla əldə edilməsinə aiddir: milliləşdirmə; özəlləşdirmə; hüquqi şəxsin ləğvi və yenidən təşkili zamanı onun əmlakına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; rekvizisiya və müsadirə; vərəsəlik hüququ əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Bu üsulların bəziləri həm də mülkiyyət hüququnun itirilməsi (xitamı) üsullarına aiddir. Çünki bazar iqtisadiyyatı dövründə şeylərin mülki dövriyyədə dolanmasının yüksəlməsi, onlara sahiblik hüququnun da tez-tez dəyişməsi ilə səciyyələnir. Bu isə bir şəxsə, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi, digər şəxsə isə belə hüquqların itirilməsinə səbəb olur. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ayrı-ayrı üsullarını nəzərdən keçirək. Daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına alınan vaxtdan əldə edilir.

Hüququn obyektini kimi mülki dövriyyədə olan əmlak, eyni zamanda subyektə - məxsus olduğu sahibkara malikdir. Ola bilər ki, bəzən əmlak bu və ya

digər hüquqi faktlar nəticəsində sahibsiz olur. Sahibsiz əmlak dedikdə, sahibi olmayan və ya sahibi naməlum olan əmlak başa düşülür. Mülkiyyətçinin imtina etdiyi daşınar əşya da sahibsiz əmlak hesab olunur. Mülki Məcəllənin 185-ci maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququndan imtina etmək məqsədilə mülkiyyətçinin atdığı və ya digər şəkildə əl çəkdiyi daşınar əşyanı (atılmış əmlakı) başqa şəxslər öz mülkiyyətinə yönəldə bilər.

Mülkiyyətində, sahibliyində və ya istifadəsində torpaq sahəsi, sututar və ya başqa obyekt olan şəxs, əgər orada dəyəri şərti maliyyə vahidi miqdarının elli mislindən aşkar aşağı olan atılmış əmlak və ya atılmış metal qırıntıları, zay məhsul, faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı əmələ gələn təciklər, istehsal

tullantıları və başqa tullantılar varsa, həmin əmlakdan istifadəyə başlamaqla və

ya əmlakı mülkiyyətə yönəltdiyini göstərən digər hərəkətlər etməklə, onu öz

mülkiyyətinə yönəlmək hüququna malikdir. Atılmış başqa əmlak onu sahibliyə başlamış şəxsin mülkiyyətinə o zaman daxil olur ki, bu əmlak həmin şəxsin ərizəsi ilə məhkəmə tərəfindən sahibsiz hesab edilir.

Mülki qanunvericiliyə əsasən, mülkiyyət hüququnun itirilməsinin (xitamının) aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat yazısının ləğv edilməsi, habelə daşınmaz əmlakın tamamilə məhv olması;
2. Daşınar əşyanın mülkiyyətçisinin mülkiyyət hüququndan imtina etməsi, əşyanın məhv olması və ya sonralar hər hansı başqa şəxsin bu əşyaya mülkiyyət hüququnu əldə etməsi;
3. Öhdəliklər üzrə tutmanın əmlaka yönəldilməsi;
4. Qanuna görə həmin şəxsə mənsub ola bilməyən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
5. Sahənin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
6. Təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlərin satın alınması;
7. Müsadirə.

Dövlət mülkiyyətində olan əmlak özəlləşdirmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə özgəninkiləşdirilir.

Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın dövlətin və cəmiyyətin ehtiyacları üçün özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

4. Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi mülki, cinayət və digər hüquq elmlərinin ən mühüm problemlərindən biridir. Məlumdur ki, hüquqi dövlət quruluşu olan cəmiyyətlərdə mülkiyyət-iqtisadi münasibətləri həmişə hüquqi təminata bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 157.3-cü maddəsinə əsasən, əmlak onu özgəninkiləşdirməyə hüququ olmayan şəxsdən əvəzli əldə edildikdə və əldə edən bunu bilmədikdə və bilə bilmədikdə (vicdanlı sahib) mülkiyyətçi bu əmlakı əldə edəndən ancaq o halda tələb edə bilər ki, əmlak mülkiyyətçinin özü tərəfindən və ya mülkiyyətçinin sahibliyə verdiyi şəxs tərəfindən itirilmiş və ya onların hər hansı birindən oğurlanmış olsun və ya özlərinin iradəsindən asılı olmayaraq başqa yolla onların sahibliyindən çıxmış olsun. Əmlak onu özgəninkiləşdirməyə hüququ olmayan şəxsdən əvəzsiz əldə edildikdə mülkiyyətçi əmlakı bütün hallarda tələb edə bilər. Bundan fərqli olaraq

mülkiyyətçinin vicdanlı sahibindən əmlakını geri tələbetmə məsələsi bir qədər

mürəkkəbdir. Mülkiyyətçi əmlakı vicdanla əldə edən şəxsdən aşağıdakı 3 şərtlərdən biri mövcud olduqda tələb edə bilər:

1. Əmlak mülkiyyətçi tərəfindən və ya onun razılığı ilə sahibliyinə verilmiş şəxs tərəfindən itirilmiş olduqda.
2. Əmlak hər birindən oğurlanmış olduqda.
3. Əmlak onların iradəsindən asılı olmayaraq sair yollarla onların sahibliyindən çıxmış olduqda.

Göstərilən bu üç şərtəndən biri mövcud olarsa mülkiyyətçi öz əmlakını vicdanlı sahibindən geri tələb edə bilər. Əgər əmlak mülkiyyətçinin kobud diqqətsizliyi nəticəsində onun sahibliyindən çıxmışdırsa, burada əmlakın geri tələb edilməsi məsələsi bir qədər mürəkkəbləşir. Mülkiyyətçi öz əmlakını saxlamaq üçün başqasına vermişsə və həmin şəxs mülkiyyətçinin etibarından sui-istifadə edərək onu vicdanlı əldə edənə satırsa, bu halda vindikasiya iddiası

vicdanlı əldə edənə qarşı qaldırıla bilməz. Bu hallarda qanun əmlakı vicdanlı əldə edən hüquqlarını qoruyur və o mürəkkəb hüquqi tərkiblər əsasında əldə etdiyi əmlakın mülkiyyətçisi olur.

Mülkiyyətçinin əlindən əmlakın onun iradəsilə çıxdığı halda əmlakı əvəzli surətdə vicdanlı əldə edən mülkiyyətçiyə dəyən ziyanın əvəzini ödəməli olur. Bu zaman mülkiyyətçidən fərqli olaraq əmlakı əldə edən əmlakı satan haqqında

daha çox təsəvvürə malik olur. Buna əsasən, əmlak mülkiyyətçiyə qaytarılır, əmlakı əvəzli surətdə vicdanlı əldə edən ona dəymiş ziyanın satıcı tərəfindən ödənilməsi tələbini irəli sürmək imkanı əldə edir. Söhbət o gəlirdən gedə bilər ki, o qanunsuz sahiblikdə olan əmlakdan əmələ gəlsin. Bununla əlaqədar verilən iddialar mülkiyyətçi tərəfindən əsaslandırılmalıdır. İstər vicdanlı sahib, istərsə də vicdansız sahib isə, öz növbəsində əmlakdan gəlirin mülkiyyətçiyə düşdüyü vaxtdan sonra əmlaka sərf etdiyi zəruri məsrəflərin əvəzinin ödənilməsini mülkiyyətçidən tələb edə bilər.

Əgər üçüncü şəxs özünün hərəkətlərinin hüquqa uyğun olduğunu sübut edərsə, neqator iddianın təmini rədd edilir.

Vindikasiya və neqator iddialardan başqa mülkiyyət hüququnun müdafiəsi daha bir əşya-hüquqi vasitə ilə - mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında

iddia ilə təmin oluna bilər. Qeyd olunmalıdır ki, bu başlıq altında olan iddialar daha çox məhkəmə praktikasında işlədilir və onların böyük əksəriyyəti ya

öhdəlik-hüquqi xarakter daşıyır, ya da tərəflərin nisbi hüquq münasibətlərindən

əmələ gəlir. Belə münasibətlər müqavilə öhdəlikləri, vərəsəlik hüququ normaları

və s. ilə tənzimlənir. Nisbi hüquqi təllərlə bağlı olmayan, üçüncü şəxslərə yönələn iddialara da rast gəlinir. Belə hallara misal olaraq tikinti sahibinin onun

tikintiye mülkiyyət hüququnun tanınmasını təsdiqləyən hüquq müəyyənədicisi sənədlərin verilməsi barədə yerli idarəetmə orqanlarına tələbini göstərmək olar.

Ədəbiyyatda belə tələblərin hüquqi təbiəti müxtəlif cür qiymətləndirilir.

Bəzən müəlliflərin fikrinə görə, mülki qanunvericilik mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsinə dair müstəqil iddia tanımır. Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi

tələbi, onların fikrincə, vindikasiya və neqator iddianın tərkibi kimi çıxış edir.

Digər müəlliflər, tamamilə, haqlı olaraq deyilən iddiaya müstəqil əşyahüquqi vasitə kimi baxırlar.

Həqiqətən də, deyilən iddianı müstəqil iddia kimi qəbul etmədikdə mülkiyyətçilərin bir çox konkret halda tələbinin hüquqi təsnifini vermək mümkün

olmaz. Məsələn, mülkiyyətçi maddi köməklik məqsədilə öz əşyasını müvəqqəti

olaraq əvəzsiz lombarda qoymaq üçün başqasına verir. Tərəflər razılığa gəlirlər

ki, ssuda borcları verildikdən sonra əşya mülkiyyətçiyə qaytarılacaqdır.

Belə müqavilə, hərçənd müqavilə tiplərinin hər hansı birinə uyğun gəlməyə də hər halda öhdəliklər yaradır. Hesab edək ki, əşyanı mülkiyyətçidən alan şəxs

ssuda borclarının ödənilməsinə qədər vəfat edir. Mülkiyyətçi əşyaya olan hüquqlarını necə müdafiə edə bilər? Bu halda tələbin vindikasiya iddiası üzrə yönəldilməsi düz olmazdı, belə ki, lombardın əşyaya sahibliyini qanunsuz hesab etmək olmaz, çünki, girov qoyan mülkiyyətçinin iradəsinə əsasən hərəkət etmişdir. Bu zaman neqator iddianın köməyinə də arxalanmaq olmaz, çünki mülkiyyətçi sahiblikdən məhrum olmuşdur. Belə olan təqdirdə mülkiyyətçi yalnız müstəqil tələblə, mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi iddiası ilə çıxış edə bilər. Beləliklə, mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi iddiası dedikdə, mübahisəli

əmlak üzərində iddiaçının mülkiyyət hüququ faktının üçüncü şəxslər qarşısında

təsdiq edilməsi və tanınması ilə bağlı müqavilədən kənar tələbi başa düşülür. İddia mülkiyyətçi tərəfindən, onunla mübahisə doğuran əşyaya görə öhdəlik və sair hüquq münasibətində olmayan, mülkiyyətçinin həmin əmlak üzərində hüquqlarını bölən, inkar edən və tanımayan üçüncü şəxsə qarşı qaldırıla bilər. Deyilən iddianı qaldırmaq hüququna eyni zamanda əmlak üzərində titul sahibliyi, xüsusilə tam təsərrüfatçılıq aparan və operativ idarəçilik edən subyektlər də malikdir. Cavabdeh kimi belə hallarda əşyaya öz hüquqlarını elan edən və ya etməməklə iddiaçının həmin əşyaya mülkiyyət hüququnu tanımayan üçüncü şəxslər çıxış edir. Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddianın predmeti cavabdehdən hər hansı bir öhdəliyin icrasını tələb etməyən, yalnız iddiaçının mülkiyyət hüququnun və başqa əşya hüquqlarının tanınması faktının təsdiqi hesab olunur. Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi hüquqda şübhələri dağıdır, hüquqda lazım olan inamı təmin edir, tərəflər arasında hüquq münasibətlərinə aydınlıq gətirir, əmlak üzərində sahiblik, ondan istifadə və barəsində sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin əsaslarına xidmət edir. İddianın əsasını iddiaçının əmlak üzərində mülkiyyət və s. əşya hüquqlarının olmasını təsdiq edən hallar təşkil edir. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin onun etiraf edilməsi yolu ilə təmin olunmasının əsas şərti iddiaçının əmlaka öz hüquqlarının təsdiq etməsidir. Bu onun əmlaka mülkiyyət hüququnu təsdiq edən hüquq təsdiqedicisi sənədlərdən, habelə mübahisəli əşyanın ona məxsus olmasını təsdiq edən digər vasitələrdən irəli gələ bilər.

Vərəsəlik hüququ

Qanun üzrə vərəsəlik hüququ

Ölmüş şəxsin (miras qoyanın) əmlakı başqa şəxslərə (vərəsələrə) qanun üzrə və ya vəsiyyət üzrə və ya hər iki əsasla keçir. Qanun üzrə vərəsəlik (ölmüş

şəxsin əmlakının qanunda göstərilmiş şəxslərə keçməsi) o zaman qüvvədə olur ki, miras qoyan vəsiyyətnamə qoymur, yaxud vəsiyyətnamə tamamilə və ya qismən etibarsız sayılır. Qanun üzrə vərəsəlik zamanı aşağıdakılar bərabər pay hüquqlu vərəsələr sayılırlar:

Birinci növbədə - ölənin uşaqları, miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşaq, arvad (ər), valideynlər (övladlığa götürənlər). Övladlığa götürülən və onun övladları övladlığa götürənin vərəsələri və ya qohumları kimi övladlığa götürənin uşaqlarına və onların övladlarına bərabər tutulurlar. Bu sonuncuların nəvələri, nəticələri və uşaqları o halda qanun üzrə vərəsə sayılırlar ki, mirasın açıldığı vaxt miras qoyanın vərəsələri olacaq valideynləri sağ olmasın. Onlar qanun üzrə vərəsəlik zamanı onların ölmüş valideyninə çatası paydan bərabər miras alırlar. Sonuncuların nəvələri, nəticələri və uşaqları, əgər onların valideynləri mirasın qəbulundan imtina etmişlərsə, vərəsə ola bilməzlər. Övladlığa götürən və onun qohumları övladlığa götürülən və onun övladlarının vərəsələri kimi övladlığa götürülən valideynlərinə və digər qan qohumlarına bərabər tutulurlar. Övladlığa götürülən və ya onun övladları öldükdən sonra övladlığa götürülən valideynlərinə, onun yüksələn xətt üzrə digər qan qohumlarına, bacı və qardaşlarına qanun üzrə vərəsəlik hüququ daha mənsub olmur.

İkinci növbədə - ölənin bacıları və qardaşları. Miras qoyanın bacısı uşaqları və qardaşı uşaqları və onların uşaqları o halda qanun üzrə vərəsə sayılırlar ki, mirasın açıldığı vaxt miras qoyanın vərəsəsi olacaq valideynləri sağ olmasın. Onlar qanun üzrə vərəsəlik zamanı onların ölmüş valideyninə çatası miras payını bərabər olaraq miras alırlar.

Üçüncü növbədə - həm ana tərəfdən, həm də ata tərəfdən nənə və baba, nənənin anası və atası, babanın anası və atası. Nənənin anası və atası, babanın anası və atası o halda qanun üzrə vərəsə sayılırlar ki, mirasın açıldığı vaxt nənə və baba sağ olmasın.

Dördüncü növbədə - xalalar və bibilər, dayılar və əmilər.

Beşinci növbədə - xala uşaqları və bibi uşaqları, dayı uşaqları və əmi uşaqları, onlar sağ olmadıqda isə onların uşaqları.

vəsiyyət üzrə vərəsəlik hüququ

Fiziki şəxs ölməsi halı üçün öz əmlakını və ya onun bir hissəsini həm vərəsələr sırasından, həm də kənar adamlar sırasından bir və ya bir neçə şəxsə qoya bilər. Vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi məqamda öz hərəkətləri barəsində şüurlu mühakimə yürüdə bilən və öz iradəsini aydın ifadə edə bilən yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli şəxs vəsiyyət edə bilər. Vəsiyyətnaməni şəxsən vəsiyyət edən tərtib etməlidir. Vəsiyyətnamənin nümayəndə vasitəsilə tərtibinə yol verilmir.

VƏSIYYƏT ÜZRƏ VƏRƏSƏLİK

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə görə, fiziki şəxs ölməsi halı üçün -öz əmlakını və ya onun bir hissəsini həm- vərəsələr sırasından, həm də kənar adam-lar sırasından bir və ya bir neçə şəxsə qoya bilər. Vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi məqamda öz hərəkətləri barəsində şüurlu mühakimə yürüdə bilən və öz iradəsini aydın ifadə edə bilən yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli şəxs vəsiyyət edə bilər. Vəsiyyətnaməni şəxsən vəsiyyət edən tərtib etməlidir. Vəsiyyətnamənin nümayəndə vasitəsilə tərtibinə yol verilmir.

Vəsiyyət edən vəsiyyətnamə ilə təyin edilmiş vərəsələrin miras paylarını müəyyənləşdirə bilər və ya hansı vərəsəyə hansı əmlakın verildiyini konkret göstərə bilər. Əgər vəsiyyətnamədə bu cür göstəriş yoxdursa, miras vərəsələr arasında bərabər bölüşdürülür. Əgər vəsiyyətnamə ilə bir neçə vərəsə təyin edilmişdirsə, lakin vəsiyyətnamədə yalnız bir vərəsənin payı müəyyənləşdirilmişdirsə, digər vərəsələr qalan əmlakı bərabər alırlar. Əgər vəsiyyətnamə ilə bir neçə vərəsə təyin edilmişdirsə və vərəsələrdən birinə təyin edilmiş pay mirasın hamısından ibarətdirsə, vəsiyyət üzrə bütün vərəsələr bərabər paylar almalıdırlar.

Əgər vəsiyyətnamə ilə təyin edilmiş vərəsələrin payları bütövlükdə mirasın hamısını əhatə etmirsə, vəsiyyətnamədən kənar-da qalmış əmlaka qanun üzrə vərəsəlik həyata keçirilir və əgər vəsiyyətnamədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, bu cür vərəsəlik əmlakın bir hissəsinin vəsiyyət edildiyi qanun üzrə vərəsələrə də aid olur. Yalnız vəsiyyətnamə ilə təyin edilmiş vərəsələr olduqda, əgər vəsiyyət üzrə hər bir vərəsənin öz payı müəyyənləşdirilmişdirsə, lakin onların hamısının payları birlikdə götürüldükdə mirası tam əhatə etmirsə, onların payları mütənasib surətdə artırılır.

Əgər vəsiyyətnamədə bütün miras əmlak vəsiyyət üzrə vərəsələr arasında bölüşdürülmüşdürsə, lakin mirasın açıldığı vaxt vərəsələrdən biri sağ deyildirsə, qanun üzrə vərəsəlik əmələ gəlmir və onun əmlak payını vəsiyyət üzrə digər vərəsələr paylarına mütənasib surətdə alırlar.

Cinayət hüququ anlayışı

Cinayət hüququnun iki əsas və başlıca anlayışı vardır:

cinayət

cəza

Cinayət hüququnun toxunduğu bütün məsələlər də məhz bu iki anlayışla sıx surətdə və bilavastə əlaqədardır. Belə ki, ölkənin ictimai həyatı üçün təhlükəli olan əməllərin cinayət olması və cinayətə görə cəzanın verilməsi ilə bağlı münasibətlər yaranır. Bu münasibətlərin bir tərəfində cinayət törətmiş şəxs , digər tərəfində isə həmin şəxsi cəzalandırmağa səlahiyyətli olan dövlət durur. Göstərilən münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaların məcmusu cinayət hüququ adlanır.

Cinayət hüququ dedikdə, cinayət və cəza ilə bağlı olaraq cinayət törətmiş şəxslə dövlət arasında yaranan münasibətlərin tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Cinayət hüququnun ibarət olduğu hüquq normaları müəyyən edir.

hansı əməllərin cinayət sayılmasını və əməllərin cəzalandırılması;

cinayət məsuliyyətinin əsaslarını;

cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini;

cəzanın növlərini və həddini;

cəzanın tətbiq olunma qaydası və şərtləri;

cinayət məsuliyyətindən azad etmənin şərtlərini;

cəzadan azad etmənin şərtlərini;

Cinayət hüququnun vəzifələri

Hər bir sahə kimi cinayət hüququnun da üzərinə müəyyən vəzifələr düşür. Cinayət hüququnun əsas və başlıca vəzifəsi cəmiyyəti nisbətən təhlükəli cinayətlərdən qorumaqdan ibarətdir. Söhbət cinayət hüququnun qoruyucu vəzifəsindən gedir. Cinayət hüququnun qoruyucu vəzifəsinin mahiyyəti onun sülhün və insanlığın təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayət əməlindən qorumaqdan ibarətdir. bunların içərisində şəxsiyyətin, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması vəzifəsi mühüm yer tutur. Hüquqi demokratik

dövlətlərdə cinayət hüquqi ilk növbədə insan hüquq və azadlıqlarını qorunmasını təmin etməlidir.

Cinayətin qarşısını almaq cinayət hüququnun üzərinə düşən vəzifədir. Buna cinayət hüququnun xəbərdaredici vəzifəsi deyilir. Cinayət hüququnun xəbərdaredici vəzifəsi 2 cür olur: ümumi xəbərdaredici vəzifə; xüsusi xəbərdaredici vəzifə. Cinayət hüququnun ümumi xəbərdaredici vəzifəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cinayət hüququnun cinayət əməlinə görə cəza verilməsi barədə norma müəyyənləşdirilməsi bütün cəmiyyət üzvlərini cinayət törətməkdən çəkindirir, onların cinayət cəzası vermək hədəsi ilə xəbərdar edir: kim cinayət törədərsə, onda həmin şəxs barəsində cəza tətbiq ediləcəkdir. Ümumi xəbərdaredici vəzifənin obyekti bütün şəxslər təşkil edir.

Cinayət hüququnun xüsusi xəbərdaredici vəzifəsinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, cinayət törətmiş şəxs qanunda nəzərdə tutulan cəza verilir və bu yolla onun tərəfindən ikinci dəfə yeni cinayət törədilməsinin qarşısı alınır

Cinayət qanunu

Cinayət hüququnu təşkil edən hüquq normaları (həm ümumi hissəyə, həm də xüsusi hissəyə daxil olan normalar)zahirən cinayət qanununda ifadə olunmuşdur. Cinayət qanununun yaranmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hüquqi əsas rolunu oynayır. Konstitusiya bütün qanunvericiliyin, o cümlədən cinayət qanunvericiliyinin normativ bazasıdır. burada nəzərdə tutulan bir sıra normaların cinayət qanunvericiliyi üçün mühüm və vacib (müəyyənedici)əhəmiyyəti və rolu vardır (məsələn, hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabər olması barədə norma və s.).

Cinayət qanunu cinayət hüququnun mənbəyidir. yalnız cinayət qanunu cinayət hüquq norması müəyyənləşdirə bilər. Aşağıdakı məsələlər yalnız və yalnız cinayət qanunu ilə müəyyən oluna bilər:

- hansı ictimai təhlükəli əməllərin cinayət sayılması və cəzalandırılmalı olması;
- cinayət məsuliyyətinin əsasları;
- cəza sistemi, onun təyin olunma qayda və şərtləri;
- cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad olunma.

Cinayət qanunu cinayət hüququnun yeganə mənbəyidir. Cinayət qanunundan başqa, normativ aktların digər növləri (prezident fərmanları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, nazirliklərin təlimatları və əmrləri və s.)cinayət hüquq norması müəyyənləşdirə və cinayət hüququnun mənbəyi ola bilməz. Demokratik hüquqi dövlətlərdə məsələyə məhz bu cür yanaşılır.

Əsas cinayət qanunu Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi hesab edilir. Cinayət Məcəlləsi 1999-cu il dekabrın 30-da qəbul olunmuş, 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi Cinayət Məcəlləsi ilə əhatə olunur. Cinayət Məcəlləsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi başa düşülür. Burada cinayət hüquq normalarının bütövlükdə hamısı ifadə olunmuşdur.

Cinayət Məcəlləsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyini əhatə edən və özündə bütün cinayət hüquq normalarının hamısını əks etdirən sistemləşdirilmiş normativ akt başa düşülür.

Cinayət anlayışı

Hər hansı şəxs adam öldürür. Şəxs öz qonşusunun əmlakını oğurlayır. Vəzifəli şəxs rüşvət alır. Adam öldürmə də, oğurluq da, rüsvətxorluq da, fahişəliyə cəlb etmə də cinayət hüququn dili ilə desək, cinayət adlanır. Bəs, cinayət dedikdə nə başa düşülür?

Cinayət mübahisəsiz olaraq cinayət hüququnun əsas və mərkəzi anlayışı hesab edilir. Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində ona tərif verilir.

Cinayət dedikdə, təqsirli olaraq törədilən elə ictimai təhlükəli əməl başa düşülür ki, bu əməl Cinayət Məcəlləsi ilə cəza hədəsi altında qadağan olunmuşdur.

Cinayət sayılan ictimai təhlükəli əməllər sülh və bəşəriyyətə, şəxsiyyətin həyat və sağlamlığına, vətəndaşların konstitusion hüquq və azadlıqlarına, mülkiyyətə, ictimai təhlükəsizliyə və ictimai qaydaya, dövlət hakimiyyətinə və s. qəsd edir.

Bütün əməllər şübhəsiz ki, cinayət sayıla bilməz. hər hansı əməlin cinayət kimi tanınması üçün tələb olunur ki, həmin əməl cinayətin əlamətlərinə uyğun gəlsin və onlara cavab versin. həmin əlamətlər cinayəti hüquq pozuntusun digər növlərindən fərqləndirməyə imkan verir. Cinayətin əlamətlərinə isə aiddir:

- hüquqazidd olmaq əlaməti;
- ictimai cəhətdən daha təhlükəli olmaq əlaməti;
- təqsirli əməl olmaq əlaməti (təqsirlilik əlaməti);
- cəzalanmalı əməl olması əlaməti;